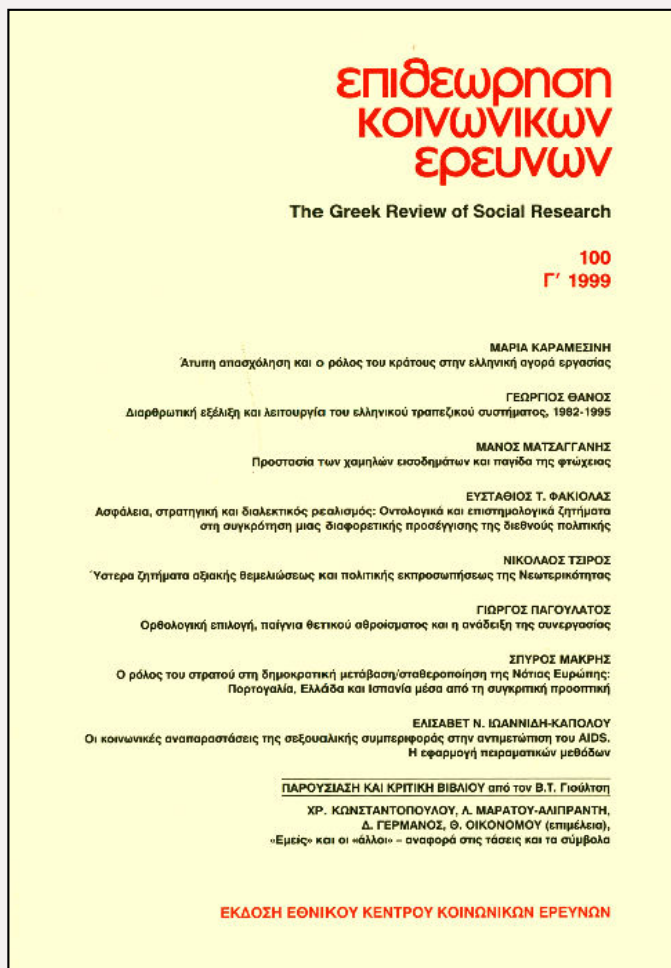

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Τομ. 100, 1999

**Ασφάλεια, στρατηγική και διαλεκτικός
ρεαλισμός: οντολογικά και επιστημονολογικά
ζητήματα στη συγκρότηση μιας διαφορετικής
προσέγγισης της διεθνούς πολιτικής**

Φακιολάς Ευστάθιος King's College London
<https://doi.org/10.12681/grsr.753>

Copyright © 1999 Ευστάθιος Τ. Φακιολάς

To cite this article:

Φακιολάς, Ε. (1999). Ασφάλεια, στρατηγική και διαλεκτικός ρεαλισμός: οντολογικά και επιστημονολογικά ζητήματα στη συγκρότηση μιας διαφορετικής προσέγγισης της διεθνούς πολιτικής. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 100(100), 79-113. doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.753>

Ευστάθιος Τ. Φακιολάς*

ΑΣΦΑΛΕΙΑ, ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΣ ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ: ΟΝΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΜΙΑΣ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός του άρθρου είναι η συγκρότηση μιας θεωρητικής προσέγγισης της διεθνούς πολιτικής με τη χρήση των εννοιών της ασφάλειας και της στρατηγικής, που να θεμελιώνεται στην υλική οντολογική θεώρηση και στην επιστημολογική θέση ότι το υποκείμενο και το αντικείμενο δεν διαχωρίζονται το ένα από το άλλο. Το άρθρο αποτελεί ένα σχέδιο οικοδόμησης της προσέγγισης του διαλεκτικού ρεαλισμού, που, αν και εντάσσεται στο ρεαλισμό, θεμελιώνεται σε διαφορετική οντολογία, επιστημολογία και ερευνητική μεθοδολογία. Η οντολογική, επιστημολογική και μεθοδολογική προσέγγιση πάνω στην οποία στηρίζεται ο διαλεκτικός ρεαλισμός έχει ονομαστεί ολιστική/διαλεκτική, κύριο γνώρισμα της οποίας είναι το ότι υπερβαίνει τη διάκριση μεταξύ ολιστικής/συστημικής και ατομικιστικής/μειωτικής προσέγγισης και το ότι επιτρέπει την με χωρίς «αθροιστική λογική» σύνθεση διαφορετικών επιπέδων ανάλυσης.

Η θέση του άρθρου είναι ότι το διεθνές σύστημα και τα κράτη προϋποθέτουν το ένα το άλλο και διαλεκτικά παράγουν τη δυναμική της διεθνούς πολιτικής. Η ασφάλεια αποτελεί την απαραίτητη, αλλά όχι επαρκή συνθήκη, ενώ η στρατηγική την απαραίτητη και σε συνδυασμό επαρκή συνθήκη των διεθνών εξελίξεων.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός του άρθρου είναι η θεωρητική σύλληψη της διεθνούς πολιτικής μέσω των εννοιών της ασφάλειας και της στρατηγικής. Αντικείμενο έρευνας είναι η συγκρότηση μιας προσέγγισης, που να θεμελιώνεται στην υλική οντολογική θεώρηση και στην επιστημολογική θέση ότι το υπο-

---

* Υποψήφιος διδάκτορας Στρατηγικών Σπουδών στο Department of War Studies, King's College London και NATO Doctoral Fellow.

κείμενο και το αντικείμενο δεν διαχωρίζονται. Αξιοποιώντας θεωρίες του ρεαλισμού, των οποίων το πρόβλημα είναι ότι ερμηνεύουν τη διεθνή πολιτική στη βάση ενός μόνου επιπέδου ανάλυσης, η μέθοδος έρευνας βασίζεται στη λογική της διαλεκτικής προσέγγισης μέσα από το σχήμα θέση, αντίθεση, σύνθεση. Προσπαθεί να αναδείξει τον ενιαίο χαρακτήρα αντιφατικών τάσεων, δείχνοντας πως το όλο συγκροτεί και αναπαράγει το επιμέρους και πως το τελευταίο εντάσσεται και αναδιαμορφώνει το όλο. Έτσι, το προτεινόμενο πλαίσιο ανάλυσης δεν συνιστά νέα θεωρία. Αποτελεί σχέδιο οικοδόμησης της προσέγγισης του διαλεκτικού ρεαλισμού, που στηρίζεται στη σύνθεση των επιπέδων ανάλυσης, του συστήματος και του κράτους.

Η ασφάλεια και η στρατηγική κατανοούνται υπό το φως της νέας ρεαλιστικής σκέψης (Baldwin, 1995· Booth, 1991· Buzan, 1991a· Nye, 1988). Η ασφάλεια θεωρείται ότι αντανακλά το σύστημα της διεθνούς πολιτικής, ενώ η στρατηγική τις πολιτικές των κρατών. Η εξήγηση είναι διαλεκτική. Η στρατηγική των κρατών (θέση-δράση) και το πλαίσιο που θέτει, με τη μορφή πιέσεων και ευκαιριών, η δομή του συστήματος ασφάλειας (αντίθεση-αντίδραση) οδηγεί στη σύνθεση της διεθνούς πολιτικής και, μέσα απ' αυτή, στο μέτρο που στη συνέχεια η τελευταία προσλαμβάνει τη μορφή της θέσης-δράσης και συγκρούεται με την αντίθεση-αντίδραση της στρατηγικής, στην επανασύνθεση της στρατηγικής των κρατών και στην αναπαραγωγή του συστήματος ασφάλειας. Επίσης, η εξήγηση είναι ολιστική, διότι η διεθνής πολιτική γίνεται αντιληπτή ως συστημική ολότητα, ως σύνθεση της στρατηγικής των δρώντων και της δομής ασφάλειας. Η θέση του άρθρου είναι ότι το σύστημα και τα κράτη προϋποθέτουν το ένα το άλλο και διαλεκτικά παράγουν τη δυναμική της διεθνούς πολιτικής. Η ασφάλεια αποτελεί την απαραίτητη, αλλά όχι επαρκή συνθήκη, ενώ η στρατηγική την απαραίτητη και σε συνδυασμό επαρκή συνθήκη των διεθνών εξελίξεων. Το σύστημα αποτελεί τον προωθητικό μηχανισμό ή την περιοριστική δύναμη, ενώ το κράτος τη δύναμη που πυροδοτεί τις διεργασίες οι οποίες βρίσκονται πίσω από τις εξελίξεις.

Το άρθρο προσδοκά να διευρύνει τη μεθοδολογική ατζέντα των σπουδών ασφάλειας και στρατηγικής στην ελληνική βιβλιογραφία από δύο απόψεις: α) η οικοδόμηση μιας προσέγγισης διανοίγει νέες θεωρητικές προοπτικές και προωθεί τη σύγκλιση ιδεών, και β) η σύνθεση των επιπέδων ανάλυσης παραπέμπει σε επιστημολογικά και οντολογικά ζητήματα, με τα οποία η θεωρία των διεθνών σχέσεων άρχισε να ασχολείται πρόσφατα.

II. ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΣΤΗ ΝΕΑ ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Η νέα ρεαλιστική σκέψη εμβαθύνει τις έννοιες της στρατηγικής και της ασφάλειας ώστε να συμπεριλάβουν μη-στρατιωτικές μεταβλητές. Σύμφωνα με τον McNamara, η ουσία της ασφάλειας είναι η ανάπτυξη, που περιλαμβάνει όχι μόνο τη στρατιωτική ικανότητα ενός κράτους να επιβιώσει, αλλά και την ελευθερία να βελτιώσει τη θέση του μακροπρόθεσμα (1968). Ο McKinlay θεωρεί ότι η ασφάλεια είναι η σχετική απουσία απειλών και η ικανότητα του κράτους να αντιδρά στις τελευταίες, ώστε να προστατεύει τα ζωτικά του συμφέροντα (1989, σ. 110). Ο Buzan τονίζει ότι η ασφάλεια είναι η επιδίωξη της ελευθερίας από απειλές και η ικανότητα του κράτους και της κοινωνίας να διατηρούν την ανεξαρτησία τους απέναντι σε δυνάμεις που θεωρούν εχθρικές (1991b, σ. 432-3).

Η ασφάλεια, λοιπόν, αφορά την ελευθερία από απειλές και την ικανότητα του κράτους να αξιοποιεί τις εθνικές και διεθνείς συνθήκες για την προστασία των συμφερόντων του. Αν και θεωρείται προϊόν του διεθνούς συστήματος, η ασφάλεια δεν είναι αποκομμένη από τη συμπεριφορά του κράτους. Εξαρτάται από τις στρατιωτικές, οικονομικές και διπλωματικές συνθήκες του διεθνούς περιβάλλοντος, δηλαδή από το βαθμό ελευθερίας από απειλές. Ταυτόχρονα, εξαρτάται από τη συμπεριφορά του κράτους, δηλαδή από την ικανότητά του να αντιδρά σε απειλές και να προστατεύει τα συμφέροντά του. Συνεπώς, μέσα από τη σύνθεση των επιπέδων του συστήματος και του κράτους, η ασφάλεια αφορά τη διαμόρφωση πολιτικών τόσο απέναντι σε άλλα κράτη όσο και για την κινητοποίηση πλουτοπαραγωγικών πόρων. Η προβολή της στρατιωτικής δύναμης εξαρτάται από την ικανότητα κινητοποίησης πόρων για την προετοιμασία ή τη διεξαγωγή πολέμου, που συνδέεται με: α) τη διασφάλιση οικονομικών πόρων για την κατανάλωση στρατιωτικού υλικού (πολιτική άντλησης πόρων), β) τη διασφάλιση στρατιωτικού υλικού (πολιτική παραγωγής), και γ) τη διασφάλιση του έμψυχου δυναμικού (πολιτική κινητοποίησης). Η ασφάλεια του κράτους, δηλαδή, συνδέεται με την άμυνα των συνόρων και τη σύγκρουση με την κοινωνία για την κινητοποίηση πλουτοπαραγωγικών πόρων (Barnett, 1992, 1990).

Η διάσταση αυτή της ασφάλειας παραπέμπει στη στρατηγική που αφορά το συνδυασμό μέσων και σκοπών πολιτικής. Στο χαμηλότερό της επίπεδο, η στρατηγική ορίζεται ως «η τέχνη της διανομής και εφαρμογής στρατιωτικών μέσων για την εκπλήρωση των σκοπών της πολιτικής», ενώ στο υψηλότερο, που είναι η υψηλή στρατηγική, ως «ο συντονισμός

και προσανατολισμός των πηγών του έθνους ή ομάδας εθνών για την επίτευξη του πολιτικού σκοπού του πολέμου» (Hart, 1967, σ. 335-6). Υπό το φως, όμως, τη νέας σκέψης, ο ορισμός του Beaufre είναι περισσότερο ικανοποιητικός, και σύμφωνα μ' αυτόν στρατηγική είναι «η τέχνη της διαλεκτικής της δύναμης, ή, ακριβέστερα, η τέχνη της διαλεκτικής δύο αντίθετων απόψεων που χρησιμοποιούν δύναμη για να επιλύσουν τη διαφορά τους» (1965, σ. 22). Η υψηλή στρατηγική είναι οι πολιτικές του κράτους για να κατοχυρώσει την ασφάλειά του σε αλληλεξάρτηση με τις πολιτικές πραγματικών ή εν δυνάμει συμμάχων και εχθρών (Papasotiriou, 1993· Kennedy, 1991· Posen, 1984).

Συνοπτικά, η ασφάλεια και η στρατηγική βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους. Η ελευθερία από απειλές και η ικανότητα αντίδρασης σ' αυτές συνδέονται διαλεκτικά με τη διαμόρφωση πολιτικών κινητοποίησης πλουτοπαραγωγικών πόρων. Κατ' επέκταση, η δυναμική της διεθνούς πολιτικής προσδιορίζεται από την ικανότητα των κρατών να εφαρμόζουν πολιτικές κινητοποίησης πόρων (στρατηγική) με σκοπό την κατανομή τους κατά τρόπο που να παραμένουν ελεύθερα από απειλές και να προωθούν τα συμφέροντά τους (ασφάλεια). Προσδιορίζεται, δηλαδή, από τη διαλεκτική στρατηγικής και ασφάλειας, τη διαλεκτική της συμπεριφοράς των κρατών και της δομής των διαδράσεών τους. Πώς, όμως, αντιλαμβάνεται τη σχέση αυτή ο ρεαλισμός και ποια είναι η οντολογική και επιστημολογική βάση της σχέσης αυτής;

III. ΡΕΑΛΙΣΜΟΣ

Οι αξιωματικές υποθέσεις που εισήγαγαν οι πρωτεργάτες του ρεαλισμού ήταν εκείνες του άναρχου διεθνούς συστήματος και του ορθολογικού κρατικού δράντος, πάνω στις οποίες διαμορφώθηκαν αντικρουόμενες θεωρίες. Κοινό γνώρισμα των τελευταίων ήταν ότι απέδιδαν μεγαλύτερη σημασία στο ρόλο και τα χαρακτηριστικά του κράτους. Οι θεωρίες αυτές είναι γνωστές ως θεωρίες του κλασικού ρεαλισμού (Carr, 1945· Morgenthau, 1993· Aron, 1966).

Το έργο που μετατόπισε την προσοχή από το κράτος στο σύστημα, δημιουργώντας ένα νέο ρεύμα σκέψης, γνωστό ως δομικός ή νέος ρεαλισμός, ήταν αυτό του Waltz (1979). Βασική αναλυτική κατηγορία είναι η δομή του διεθνούς συστήματος. Κεντρική θέση είναι ότι οι πιέσεις που ασκεί η κατανομή ισχύος μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων επηρεάζουν περιοριστικά τη συμπεριφορά των κρατών. Σε διαφοροποίηση με τον κλασικό ρεαλισμό, υιοθετεί την αξιωματική υπόθεση ότι το κράτος

επιδιώκει να επιβιώσει, και γι' αυτό αναζητά πρωταρχικά ασφάλεια με δύο στρατηγικές: την εσωτερική και την εξωτερική εξισορρόπηση. Ωστόσο, η έμφαση της θεωρίας μόνο στο σύστημα οδήγησε σε ζυμώσεις συγχώνευσης του επιπέδου του κράτους με εκείνο του συστήματος, που είχε ως αποτέλεσμα, αφενός, την επανεπεξεργασία θεωριών, όπως της ισορροπίας δύναμης και της ηγεμονικής σταθερότητας (Krasner, 1976· Gilpin, 1985· Kennedy, 1989), αφετέρου, τη διαμόρφωση νέων θεωριών, όπως της ρεαλιστικής εκδοχής των διεθνών καθεστώτων¹ και της δομικής δύναμης (Strange, 1994, 1987).

Λαμβάνοντας υπόψη τις επισημάνσεις αυτές, οι κεντρικές αξιωματικές υποθέσεις της ρεαλιστικής σχολής σκέψης είναι (Grieco, 1988· Mearsheimer, 1990, 1994/95): α) τα έθνη-κράτη είναι οι κύριοι δρώντες της παγκόσμιας πολιτικής, β) το διεθνές σύστημα είναι άναρχο με δύο χαρακτηριστικά: δεν διαθέτει υπερεθνική εξουσία και τα κράτη είναι αυτοβοηθούμενες μονάδες, γ) η πρωταρχική επιδίωξη των κρατών είναι η κατοχύρωση της ασφάλειάς τους, δ) τα κράτη δεν είναι σίγουρα για τις προθέσεις των άλλων κρατών, ε) τα κράτη ενεργούν ως ενιαίοι ορθολογικοί δρώντες. Στη βάση των αξιωματικών αυτών υποθέσεων, οι περισσότεροι αποδεκτές υποθέσεις εργασίας είναι: α) τα κράτη φοβούνται το ένα το άλλο, γιατί γνωρίζουν ότι η δύναμη μπορεί να χρησιμοποιηθεί εναντίον τους, β) τα κράτη επιδιώκουν να διατηρήσουν την υπάρχουσα θέση στο συσχετισμό ισχύος, γ) τα κράτη ενδιαφέρονται για σχετικά κέρδη, δ) τα κράτη επιδιώκουν να διατηρήσουν την ικανότητά τους για ανεξάρτητες στρατηγικές επιλογές, ε) η συνεργασία έχει τα όριά της, διότι τα κράτη ενδιαφέρονται για τα σχετικά τους οφέλη και ανησυχούν για τα περισσότερα πλεονεκτήματα που επιδιώκουν να αποκτήσουν τα άλλα κράτη, και στ) οι διεθνείς οργανισμοί αδυνατούν να αποτρέψουν τις συγκρούσεις, έχουν περιορισμένη επίδραση στη συμπεριφορά των κρατών και χρησιμοποιούνται από τα τελευταία για να βελτιώσουν τη θέση τους στο διεθνή συσχετισμό ισχύος.

IV. ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΡΕΑΛΙΣΜΟΥ

Η προσοχή της κριτικής επικεντρώνεται, κυρίως, στις ανεπάρκειες του δομικού ρεαλισμού (Keohane, 1986· Baldwin, 1993). Κατηγορείται ότι δεν είναι αρκετά δομικός, γιατί αγνοεί ότι η δομή είναι κοινωνικά προσδιορισμένη και αποτελείται από γνώση, υλικούς πόρους και πρα-

1. Βλ. αφιέρωμα στο *International Organization*, 36, 2 (Spring 1982).

κτικές (Wendt, 1995, σ. 72-3· 1992). Επίσης, υποστηρίζεται ότι δεν έχει ξεκάθαρη άποψη για τις επιπτώσεις της δομής στη συνεργασία μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων. Ενώ πρεσβεύει ότι στο διπολικό σύστημα ο ανταγωνισμός είναι οξύτερος, τονίζει ότι στο διπολισμό οι ευκαιρίες για συνεργασία είναι περισσότερες (Miller, 1994). Η παρατήρηση αυτή συγχέει τη σταθερότητα με τη συνεργασία και ταυτίζει τη σύγκρουση συμφερόντων με τον ανταγωνισμό. Το επιχείρημα της θεωρίας είναι ότι το διπολικό σύστημα είναι περισσότερο σταθερό, η αλληλεξάρτηση μεταξύ των πόλων χαλαρή και ότι η σύγκρουση συμφερόντων παραμένει ισχυρή, παρά το γεγονός ότι η προσδοκία της χρήσης στρατιωτικής δύναμης είναι περιορισμένη (Waltz, 1979· Huntley, 1996).

Οι περισσότερες θεωρήσεις του ρεαλισμού ενσωματώνουν μεταβλητές του διεθνούς συστήματος και του κράτους. Η βασική αδυναμία είναι ότι δεν προσδιορίζουν πώς οι μεταβλητές αυτές συγκροτούν το συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας. Η σύνθεση κράτους και συστήματος αντανακλά, συνήθως, μια ευθύγραμμη, αθροιστική λογική, χωρίς να ορίζει την αιτιώδη σχέση που διέπει τη σύζευξη των επιπέδων ανάλυσης. Η αιτία είναι δυνατό να εντοπιστεί στην αρχική υπόθεση οντολογίας που υιοθετεί ο ρεαλισμός, ότι δηλαδή το υποκείμενο διαχωρίζεται από το αντικείμενο και, κατ' επέκταση, το κράτος από το σύστημα.

Ο ρεαλισμός χαρακτηρίζεται ως μηχανιστικός, γιατί αγνοεί τις ιστορικές συνθήκες και δεν προσδιορίζει την αρχή και το τέλος των φαινομένων που μελετά (Linklater, 1990a). Αν και διεκδικεί καθολική εφαρμογή, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί κατά πόσο οι θέσεις του είναι έγκυρες σ' ολόκληρη την ανθρώπινη ιστορία ή αντανακλούν καταστάσεις της περιόδου του σύγχρονου κράτους (Schroeder, 1994). Ακόμη και αν ισχύει μόνο το τελευταίο, η ιστορία της γέννησης του έθνους-κράτους δεν επιβεβαιώνει τη ρεαλιστική θεωρία για το σύγχρονο διεθνές σύστημα (Rosenberg, 1992). Το μοντέλο του κράτους των Βεστφαλιών, που θεωρεί ότι το κράτος στηρίζεται στις αρχές της αυτονομίας και της εδαφικότητας, δεν εφαρμόστηκε ποτέ πλήρως στην πραγματικότητα (Krasner, 1995/96). Επιπλέον, ο ρεαλισμός δεν είναι επαρκής στο μέτρο που υποστηρίζει ότι το βάρος της απόδειξης ότι οι διεθνείς θεσμοί ασκούν επιρροή πέφτει σ' εκείνους που θέλουν να το αποδείξουν (Keohane, Martin, 1995, σ. 39-41). Αν οι διεθνείς θεσμοί δεν παίζουν κανένα ρόλο, το σημερινό διεθνές σύστημα θα αντιμετώπιζε περισσότερες προκλήσεις σε σύγκριση με το παρελθόν (Ruggie, 1995).

Η κριτική επεκτείνεται στις συνέπειες της αναρχίας και στη σημασία της συνεργασίας στην αποτροπή του πολέμου. Αν στον ορισμό της αναρχίας προστεθεί η χρήση δύναμης, η αναρχία είναι τόσο η έλλειψη

κεντρικής εξουσίας όσο και τα μέσα που τα κράτη διαθέτουν για να πετύχουν τους σκοπούς τους. Όταν η χρήση δύναμης δεν είναι στην ημερήσια διάταξη, η αναρχία δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην ισορροπία δύναμης (Powell, 1994, σ. 329-334). Η θέση ότι τα κράτη προτιμούν τον ανταγωνισμό δεν εφαρμόζει πάντα. Σε αρκετές περιπτώσεις, τα κράτη πετυχαίνουν την ασφάλειά τους με συνεργασία, που είναι πιο αποτελεσματική από τον ανταγωνισμό (Glaser, 1994/95). Εξάλλου, η αξιωματική υπόθεση της αναρχίας έχει οδηγήσει σε δύο αντιφατικές υποθέσεις εργασίας. Η πρώτη είναι ότι η αναρχία αναγκάζει τα κράτη να αναζητούν την αύξηση των απόλυτων κερδών, που είναι ο προσδιοριστικός παράγοντας της διεθνούς συνεργασίας (Axelrod, 1984). Η άλλη υπόθεση είναι ότι η αναρχία οδηγεί τα κράτη στην αναζήτηση σχετικών ωφελειών και η συνεργασία πραγματοποιείται μόνο όταν έχει επιτευχθεί ισορροπημένη κατανομή των ωφελειών (Grieco, 1990). Έτσι, η αναρχία δεν παράγει αναγκαστικά καμιά από τις δύο περιπτώσεις. Τα κράτη επιδιώκουν τόσο σχετικά όσο και απόλυτα οφέλη. Η αναρχία είναι συνεχής και, όταν οι διεθνείς συνθήκες περιορίζουν την αίσθηση τρωτότητας ενός κράτους, η ανησυχία για τα σχετικά οφέλη είναι περιορισμένη, και αντιστρόφως (Milner, 1992, σ. 480-496).

Επίσης, στην άποψη του Waltz ότι τα εκ των προτέρων εγωιστικά κράτη παράγουν στο πλαίσιο της αναρχίας το σύστημα αυτο-βοήθειας, η δομή του οποίου παράγει αναπότρεπτα συνθήκες ανταγωνισμού, έχουν διατυπωθεί δύο διαφορετικές θέσεις. Η πρώτη υποστηρίζει ότι τα κράτη με τα κοινωνικά προσδιορισμένα συμφέροντα παράγουν την αναρχία και τις συστημικές της συνέπειες. Το σύστημα αυτο-βοήθειας δεν είναι γνώρισμα της αναρχίας, αλλά ένα είδος αναρχίας (Wendt, 1992a). Η δεύτερη θέση πρεσβεύει ότι το σύστημα αυτο-βοήθειας παράγεται από την κατηγοροποίηση και τη σύγκριση καθώς και από την ανάγκη των ομάδων για διάκριση και θετική κοινωνική ταυτότητα. Η μορφή του ανταγωνισμού είναι κοινωνικά δομημένη και μπορεί να είναι συνεργασιακή ή εξαναγκαστική. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των ομάδων οδηγεί στην προτίμηση, αφενός, για σχετικά οφέλη, όταν διεξάγεται σε σχέση με τους έξω, αφετέρου, για απόλυτα κέρδη, όταν αφορά τα μέλη της ομάδας (Mercer, 1995).

Συμπερασματικά, η πρωταρχική θεωρητική ανεπάρκεια του ρεαλισμού έγκειται στον μη προσδιορισμό του τρόπου σύνθεσης των επιπέδων ανάλυσης, που έχει ως συνέπεια οι διάφορες θεωρίες να δίνουν περισσότερη έμφαση είτε στο διεθνές σύστημα είτε στο κράτος. Το αποτέλεσμα είναι ότι αδυνατεί να εξηγήσει πειστικά πώς οι προϋπάρχουσες δομικές συνθήκες, οι θεσμικές ρυθμίσεις και τα εθνικά συμφέροντα οδηγούν, σε

συγκεκριμένες χρονικές στιγμές, σε συγκεκριμένες στρατηγικές ασφάλειας (Grieco, 1995). Επομένως, ο ρεαλισμός στη σημερινή του θεωρητική μορφή δεν συνιστά χρήσιμο εργαλείο ανάλυσης της διαλεκτικής σχέσης ασφάλειας και στρατηγικής, γεγονός που υπαγορεύει την ανάγκη συγκρότησης μιας διαφορετικής προσέγγισης. Στις οντολογικές και επιστημολογικές πτυχές του ζητήματος αυτού θα στραφούμε τώρα.

V. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

A. Προσέγγιση και θεωρία

Η προσέγγιση επιτελεί τρεις λειτουργίες: α) αποτελεί σύνολο κριτηρίων για την επιλογή και αξιολόγηση του υλικού, β) συνιστά πλαίσιο συστηματικής οργάνωσης της σκέψης σχετικά με τη σπουδαιότητα διαφόρων μεταβλητών, και γ) παρέχει κοινό κώδικα επικοινωνίας μεταξύ των ερευνητών (Pentland, 1973, σ. 16-17). Γενικότερα, η προσέγγιση προσδιορίζει το επίπεδο ανάλυσης και τις μονάδες ανάλυσης. Κύριος σκοπός της είναι η στοιχειοθέτηση του αντικειμένου έρευνας και η ανάλυση του τρόπου με τον οποίο συνδέονται τα επιμέρους στοιχεία του. Όταν η προσέγγιση προχωρεί στην κατασκευή υποθέσεων εργασίας, που εξηγούν το πώς και το γιατί της στοιχειοθέτησης του αντικειμένου έρευνας, τότε η προσέγγιση μετατρέπεται σε εργαλείο οικοδόμησης θεωρίας.

Συχνά παρατηρείται σύγχυση μεταξύ θεωρίας και θεωρητικού πλαισίου ανάλυσης, που χρησιμοποιούνται εναλλακτικά. Ωστόσο, το θεωρητικό πλαίσιο είναι προσέγγιση ανάλυσης παρά θεωρία ανάλυσης. Αντιπροσωπεύει είτε μια ταξινόμηση μεταβλητών είτε ένα σύνολο θεωριών. Στην πρώτη περίπτωση, το πρόβλημα έγκειται στο ότι οι μεταβλητές παρατίθενται «αθροιστικά», χωρίς να προσδιορίζεται η σχέση αιτίας και αποτελέσματος μεταξύ τους. Στη δεύτερη περίπτωση, το ερώτημα είναι κατά πόσο θεωρίες που προσεγγίζουν ένα αντικείμενο έρευνας μπορούν να συγχωνευτούν. Πάντως, τα δύο ερωτήματα παραπέμπουν στο πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης. Το ερώτημα διαβάζεται ως εξής: πώς μπορούν μεταβλητές ή θεωρίες που ανήκουν σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης να συγκροτήσουν μια διαφορετική προσέγγιση ή θεωρία ή ένα θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης; Το ερώτημα αυτό είναι η καρδιά της προβληματικής του άρθρου.

Με βάση τον Lakatos (1970), υποστηρίζουμε ότι οι θεωρίες ταξινομούνται σε ένα κοινό επιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα ή σχολή σκέψης με κριτήριο ένα σκληρό πυρήνα αξιωματικών υποθέσεων και

εννοιολογικών κατηγοριών. Στο εσωτερικό του προγράμματος, οι θεωρίες αντιπροσωπεύουν την «προστατευτική ζώνη» των υποθέσεων εργασίας («protective belt» of auxiliary hypotheses). Αν και πηγάζουν από τον ίδιο πυρήνα, οι θεωρίες μπορεί να είναι διαφορετικές, όχι μόνο γιατί θεμελιώνονται σε διαφορετικό τρόπο ανάλυσης και απαντούν σε διαφορετικά ερωτήματα, αλλά και διότι προσεγγίζουν το ίδιο ερώτημα από διαφορετική οπτική γωνία. Και στις δύο περιπτώσεις, το επιστημονικό αίτημα είναι η σύζευξη θεωριών σε ένα συνεκτικό θεωρητικό πλαίσιο με μεγαλύτερη επεξηγηματική ικανότητα.

B. Το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης

Το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης αφορούσε αρχικά τη διάκριση μεταξύ διεθνούς συστήματος και κρατών και περιορίστηκε στην προβληματική κατά πόσο η συμπεριφορά των κρατών συγκροτεί το διεθνές σύστημα ή αντίστροφα (Singer, 1961). Στη συνέχεια, ο προβληματισμός επεκτάθηκε. Ο Waltz θεωρεί ότι το άτομο αποτελεί ένα τρίτο επίπεδο ανάλυσης (1954). Οι Hollis και Martin προσθέτουν ένα τέταρτο επίπεδο, εκείνο των γραφειοκρατικών δομών μεταξύ κράτους και ατόμου (1991, σ. 7-9). Γενικότερα, αν και κάθε επίπεδο μπορεί να υποδιαιρεθεί σε επιμέρους επίπεδα, η κρατούσα άποψη είναι ότι τα επίπεδα ανάλυσης είναι βασικά τρία: άτομο, κράτος και σύστημα.

Με επιστημολογικούς όρους, το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης εκφράστηκε μέσω της συζήτησης σχετικά με την «ολιστική/συστημική» και «ατομικιστική/μειωτική» προσέγγιση (Buzan, 1995, σ. 198-202). Θέτει το ερώτημα κατά πόσο η προσέγγιση ενός αντικειμένου έρευνας πρέπει να ξεκινήσει από πάνω προς τα κάτω, δηλαδή να υιοθετήσει την ολιστική επιστημολογική προσέγγιση, ή πρέπει να ξεκινήσει από κάτω προς τα πάνω, δηλαδή να χρησιμοποιήσει την ατομικιστική επιστημολογική προσέγγιση. Έτσι, το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης είναι ένα δίλημμα έρευνας (Hollis, Smith, 1991a, σ. 197-199). Αν δεχτούμε ότι η ανάλυση πρέπει να προχωρήσει από πάνω προς τα κάτω, οφείλουμε να αποδεχτούμε ότι τα κράτη συμπεριφέρονται όπως το σύστημα επιτάσσει. Η παραδοχή αυτή συνεπάγεται ότι τα κράτη δεν διαθέτουν αυτονομία δράσης. Αν δεχτούμε, όμως, ότι η ανάλυση πρέπει να προχωρήσει από κάτω προς τα πάνω, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι η συμπεριφορά των κρατών διαμορφώνει το διεθνές σύστημα. Αυτό σημαίνει ότι το σύστημα δεν διαθέτει αυτόνομη δυναμική, γεγονός που παραγνωρίζει την ιστορική διάσταση των περιορισμών ή των ευκαιριών που θέτει. Στο πλαίσιο αυτό, η ατομικιστική προσέγγιση συνδέεται με τη μειωτική προσέγγιση και η ολιστική με τη συστημική.

Η μειωτική προσέγγιση επικεντρώνει την προσοχή της στο εθνικό ή υπο-εθνικό επίπεδο. Πρεσβεύει ότι τα κράτη προσδιορίζουν το σύστημα. Είναι μια θεώρηση της συμπεριφοράς των μερών, όπου το κύριο αντικείμενο έρευνας είναι ποιο κράτος τι πολιτική ακολουθεί. Το διεθνές σύστημα «μειώνεται» στα αλληλοδιαδραζόμενα κράτη, τα χαρακτηριστικά των οποίων, καθώς και οι μεταξύ τους διεργασίες, διαμορφώνουν τις διεθνείς εξελίξεις. Τα αίτια της διεθνούς πολιτικής βρίσκονται στο εθνικό επίπεδο. Τα επιχειρήματα αφορούν τις επιπτώσεις που έχει η συμπεριφορά και οι διαδράσεις των κρατών στο σύστημα, παρά το ανάποδο, δηλαδή το ποιες είναι οι συνέπειες του συστήματος πάνω στα κράτη. Αντίθετα, η συστημική προσέγγιση επικεντρώνεται στο σύστημα. Προσπαθεί να δείξει πως η οργάνωση του χώρου λειτουργεί περιοριστικά πάνω στα κράτη, με αποτέλεσμα τα τελευταία να συμπεριφέρονται όμοια, παρά τις διαφορές τους, και να παράγουν εξελίξεις που κινούνται σε μια προβλεπόμενη κλίμακα. Έτσι, η διεθνής πολιτική δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο με τα χαρακτηριστικά και τις διεργασίες των κρατών, αλλά απαιτείται και η γνώση της οργάνωσης των τελευταίων. Αυτό δεν σημαίνει, όμως, ότι οι εσωτερικές συνθήκες δεν είναι απαραίτητες για την εξήγηση, ιδιαίτερα για τον τρόπο με τον οποίο τα κράτη αντιδρούν. Απλώς σημαίνει ότι οι συστημικοί παράγοντες έχουν σχετικά μεγαλύτερη βαρύτητα (Waltz, 1979, κεφ. 1-3).

Ωστόσο, υπάρχουν διαφορετικές εκτιμήσεις του κατά πόσο η ολιστική και η ατομικιστική μέθοδος είναι επιστημολογικές προσεγγίσεις. Σύμφωνα μ' αυτές, η ατομικιστική και ολιστική προσέγγιση αντανακλούν ξεχωριστές οντολογικές προσεγγίσεις της σχέσης του ανθρώπου με το κοινωνικό του περιβάλλον. Η πρώτη αντιλαμβάνεται την ολότητα ως το σύνολο των γνωρισμάτων και των διασυνδέσεων των μερών. Η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι τα μέρη και η εξαρτημένη η ολότητα. Η δεύτερη προσέγγιση συλλαμβάνει την ολότητα ως το σύστημα των οργανωμένων σχέσεων μεταξύ των μερών της. Η ολότητα είναι κάτι περισσότερο από το σύνολο των μερών, με την έννοια ότι τα τελευταία διαμορφώνονται από τις δομές του συστήματος των διασυνδέσεών τους. Η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι η ολότητα ως σύστημα και η εξαρτημένη τα μέρη.

Το ερώτημα είναι κατά πόσο το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης συνδέεται με το πρόβλημα της δομής και του δρώντος (Wendt, 1987· Dessler, 1989· Dryzek, Clark, McKenzie, 1989). Οι Hollis και Smith (1991a, 1991b) υποστηρίζουν ότι τα δύο προβλήματα είναι αλληλένδετα γιατί σε κάθε επίπεδο ανάλυσης τίθεται πρόβλημα προσδιορισμού των δρώντων και των δομών. Η επιλογή του επιπέδου ανάλυσης ως επιστημολογική διαδικασία μεταξύ της μειωτικής και συστημικής προ-

σέγγισης προϋποθέτει προηγουμένως την υιοθέτηση αντίστοιχης οντολογικής τοποθέτησης, διότι η επικέντρωση στο σύστημα ή στο κράτος, ως μεταβλητές που πρέπει να αναλυθούν σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, απαιτεί προκαταρκτικά τη θεωρητική τους σύλληψη. Κάθε θέση για το επίπεδο ανάλυσης προϋποθέτει μια προηγούμενη αντίστοιχη θέση σχετικά με τη δομή και τον δρώντα. Το πρόβλημα ανάλυσης παραπέμπει όχι μόνο στο ζήτημα της εξήγησης της πραγματικότητας, αλλά και στο τι ακριβώς σημαίνουν οι έννοιες του δρώντος και της δομής. Αυτό δεν σημαίνει ότι η οντολογία προηγείται της επιστημολογίας, διότι, ενώ η οντολογική τοποθέτηση επηρεάζει την επιστημολογική προσέγγιση, το αντίθετο είναι εξίσου αληθινό και, επομένως, η επιστημολογία δεν είναι δευτερεύουσα. Αν και η οντολογική τοποθέτηση εμφανίζεται ως επιλογή μεταξύ ατομικιστικής και ολιστικής προσέγγισης, δεν διακρίνεται από την αντίστοιχη επιλογή μεταξύ μειωτικής και συστημικής προσέγγισης, γιατί δεν υπάρχει τρόπος να συλλάβουμε τις οντότητες της διεθνούς πολιτικής και τις μεταξύ τους σχέσεις. Μ' άλλα λόγια, η επιλογή της «ατομικιστικής οντολογικής» προσέγγισης συνεπάγεται ότι η έρευνα πρέπει να εστιαστεί στα μέρη για να συλλάβει την ολότητα, δηλαδή πρέπει να υιοθετήσει τη «μειωτική επιστημολογική» προσέγγιση. Κατ' αναλογία, η επιλογή της «ολιστικής οντολογικής» προσέγγισης συνεπάγεται ότι η έρευνα πρέπει να ξεκινήσει από τις διασυνδέσεις των μερών, δηλαδή να υιοθετήσει τη «συστημική επιστημολογική» προσέγγιση.

Ο Wendt, όμως, τονίζει ότι η ολιστική και η ατομικιστική προσέγγιση είναι οντολογικές, που αφορούν τη συσχέτιση της δομής με τον δρώντα. Η ολιστική και η ατομικιστική μέθοδος απαντούν σε πρόβλημα οντολογίας, δηλαδή αν τα γνωρίσματα και η συμπεριφορά των μονάδων ανάλυσης σ' ένα επίπεδο ανάλυσης μπορούν να «μειωθούν» ή να αποδοθούν στα γνωρίσματα και τη συμπεριφορά των μονάδων ανάλυσης ενός άλλου επιπέδου ανάλυσης. Έχουν να κάνουν, δηλαδή, με τη διαπίστωση του κατά πόσο οι μονάδες ανάλυσης είναι στην πραγματικότητα δρώντες. Αντίθετα, το επίπεδο ανάλυσης σχετίζεται με τον προσδιορισμό εκείνου του κοινωνικού συνόλου, δηλαδή του έθνους-κράτους ή του συστήματος, που εξηγεί τη συμπεριφορά των μονάδων ανάλυσης. Οι τελευταίες, που είναι οι εξαρτημένες μεταβλητές, παραμένουν σταθερές στις διάφορες προσεγγίσεις και σε κάθε επίπεδο ανάλυσης. Η παράμετρος που αλλάζει είναι το επίπεδο ανάλυσης ανάλογα με το βάρος που αποδίδεται στα διαφορετικά επίπεδα κοινωνικών συνόλων. Το πρόβλημα ανάλυσης είναι πρόβλημα εξήγησης της συμπεριφοράς των μονάδων ανάλυσης, μέσω της αξιολόγησης της σχετικής σημασίας που έχουν οι αιτιώδεις παράγοντες των διαφορετικών επιπέδων κοινωνικών

συνόλων. Συνοπτικά, η επιλογή μεταξύ της μειωτικής προσέγγισης και της αντίστοιχης συστημικής δεν προϋποθέτει καμιά συγκεκριμένη οντολογική τοποθέτηση. Μπορεί κάποιος να υιοθετήσει την ολιστική προσέγγιση, όπου το επίπεδο ανάλυσης να είναι το εθνικό, και αντιστρόφως (Wendt 1991, σ. 385-388· 1992b).

Υπό το φως του επιχειρήματος σχετικά με τη διάκριση μεταξύ του προβλήματος του επιπέδου ανάλυσης, που είναι επιστημολογικό ζήτημα, και του προβλήματος της δομής και του δρώντος, που είναι οντολογικό θέμα, υποστηρίζεται ότι η θεωρία του Waltz δεν είναι ολιστική, αλλά ατομικιστική, γιατί η δομή δημιουργείται από τα κράτη, τους δρώντες. Ο δομικός ρεαλισμός, αποδεχόμενος την αξιωματική υπόθεση ότι τα συμφέροντα και τα γνωρίσματα των κρατών είναι εκ των προτέρων εξωτερικά δεδομένα, καταλήγει στην υπόθεση εργασίας ότι η συμπεριφορά των κρατών προσδιορίζεται από τις πιέσεις του διεθνούς συστήματος. Η εξήγηση αυτή είναι «συστημικά ντιτερμινιστική» πάνω στη συμπεριφορά των κρατών, όπου τα τελευταία ως δρώντες είναι «ενδιάμεσες εισροές» μεταξύ των συνθηκών του διεθνούς περιβάλλοντος και της συμπεριφοράς τους. Ταυτόχρονα, η εξήγηση είναι ατομικιστική σε σχέση με τη σύσταση των δρώντων και την ταυτότητά τους. Η πραγματική ολιστική προσέγγιση στηρίζεται στη θέση ότι τα κοινωνικά διαμορφωμένα από την αναρχία συμφέροντα και ταυτότητες είναι οι προσδιοριστικοί παράγοντες των συνεπειών του διεθνούς συστήματος και ότι οι δρώντες είναι προϊόν της δομής του τελευταίου. Τα γνωρίσματα και η ταυτότητα των δρώντων δεν είναι εξωγενώς δεδομένα, αλλά διαμορφώνονται σε αλληλεπίδραση με την αναρχία. Άρα, ο Waltz υιοθετεί ατομικιστική οντολογική προσέγγιση στο πλαίσιο εφαρμογής συστημικής προσέγγισης (Wendt, 1992a, 1992b, 1991· Powell, 1994, σ. 317-324· Ashley, 1986).

Η άποψη αυτή δεν συλλαμβάνει το πρόβλημα στο βαθμό που ο Waltz τονίζει ότι, ενώ η δομή του συστήματος παράγεται από τις διαδράσεις των κυριότερων μερών του, η δομή παράγει (1979, σ. 72). Θεωρεί ότι οι μονάδες παράγουν το σύστημα, αλλά, από τη στιγμή που το τελευταίο αναδεικνύεται, αποκτάει δική του αυτόνομη ζωή. Παρεμβαίνει με τη μορφή της δομής μεταξύ των δρώντων και των αποτελεσμάτων που η συμπεριφορά των τελευταίων παράγει και μετατρέπεται σε αίτιο της κρατικής συμπεριφοράς (Hollis, Smith, 1991b, σ. 400-401). Ωστόσο, το πρόβλημα στην ανάλυση του Waltz παραμένει, διότι, ενώ αρχικά υποθέτει ότι το σύστημα είναι παράγωγο των μονάδων, καταλήγει στην άποψη ότι οι μονάδες είναι οι παράγωγοι του συστήματος. Επομένως, αυτό, που στην αρχή εθεωρείτο μεθοδολογική αρχή, μετατρέπεται σε οντολογική τοποθέτηση (Ruggie, 1986, σ. 151).

Η θεωρία του Waltz φανερώνει ότι: α) είναι δύσκολο να υιοθετήσει κανείς μια επιστημολογική θέση σε σχέση με την επιλογή του επιπέδου ανάλυσης, χωρίς η τελευταία να μην υποκρύπτει μια συγκεκριμένη οντολογική θεώρηση. Το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης δεν είναι ξεχωριστό από το πρόβλημα μεταξύ δρώντων και δομής, και β) η επιλογή μεταξύ του επιπέδου ανάλυσης οδηγεί από τη φύση της σε οντολογικούς δογματισμούς και σε θεωρητικούς ντιτερμινισμούς. Επιλέγοντας ο Waltz την ολιστική προσέγγιση, υιοθετεί τρεις οντολογικές αξιωματικές υποθέσεις: α) ότι το επίπεδο του κράτους, συμπεριλαμβανομένων των διαδράσεων, διαχωρίζεται από το επίπεδο του συστήματος και του μοναδικού συστατικού του, της δομής. Πίσω από την υπόθεση αυτή υπονοείται ότι το κράτος διαφοροποιείται από το σύστημα, ότι, δηλαδή, το υποκείμενο και το αντικείμενο συνιστούν δύο διακριτές οντότητες, β) ότι η δομή, που είναι προϊόν των διαδράσεων των κρατών, μετεξελίσσεται σε προσδιοριστικό παράγοντα της συμπεριφοράς των τελευταίων, και γ) ότι η διεθνής πολιτική διαμορφώνεται από τις μεγάλες δυνάμεις κάθε εποχής.

Στη βάση αυτή, ο Waltz οικοδομεί μια συστημική θεωρία, προκειμένου να εξηγήσει γιατί η διεθνής πολιτική προσδιορίζεται από τη δομή του διεθνούς συστήματος. Η τελευταία παρεμβαίνει μεταξύ της δράσης των κρατών και των αποτελεσμάτων της συμπεριφοράς τους. Αυτό γίνεται αντιληπτό από δύο διαπιστώσεις: α) τα αποτελέσματα της συμπεριφοράς σπάνια συμπίπτουν με τις προτιμήσεις των κρατών, δηλαδή η δομή προκαλεί συνέπειες που τα κράτη δεν σκόπευαν να προκαλέσουν, και β) η δομή παράγει μια ορισμένη κλίμακα προσδοκώμενων και όμοιων εξελίξεων, ανεξάρτητα από τη συμπεριφορά των κρατών. Η δομή μετατρέπεται σε επιβλητική δύναμη, που παράγει τις συνέπειές της έμμεσα, μέσω της κοινωνικοποίησης και του ανταγωνισμού των κρατών (Waltz, 1979, σσ. 61-65, 69, 72-74, 77, 81, 88, 102-103, 107). Συλλαμβάνοντας πώς λειτουργεί η δομή, ο Waltz αναλύει γιατί η δράση των κρατών επηρεάζεται περισσότερο από το σύστημα. Δείχνει, αφενός, γιατί αλλαγές στο επίπεδο του κράτους παράγουν λιγότερες αλλαγές στις διεθνείς εξελίξεις απ' αυτές που θα προσδοκούσε κανείς με την απουσία συστημικών πιέσεων· αφετέρου, γιατί η κλίμακα των προσδοκώμενων εξελίξεων οριοθετείται σε συγκεκριμένο πλαίσιο. Αφού η δομή υποχρεώνει τα κράτη να οριοθετούν τη συμπεριφορά τους σε συγκεκριμένα πλαίσια, η συμπεριφορά των κρατών καθίσταται προβλέψιμη και το σύστημα διατηρείται. Έτσι, ο Waltz εξηγεί τη συνέχεια και τη σταθερότητα της διεθνούς πολιτικής (1979, σ. 68-69).

Το ερώτημα που τίθεται είναι πώς και γιατί η δομή αλλάζει και ποιος είναι ακριβώς ο ρόλος των κρατών. Η θεωρία καταλήγει να είναι ντιτερμινιστική, γιατί θεωρεί τη δομή του διεθνούς συστήματος δεδομένη ως προς τη διαμόρφωσή και τις συνέπειές της.² Ο ντιτερμινισμός αυτός προσλαμβάνει μια ιδιόμορφη διάσταση με τη θέση ότι η δομή ασκεί την επιρροή της μέσω δύο διαφορετικών διαδράσεων των κρατών. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η θεωρία υποθέτει τη διάκριση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, το κενό λογικής αναδεικνύεται μέσα από τρία ερωτήματα: α) Αν τα κράτη είναι οι διαμεσολαβητές και οι φορείς της επιρροής, τότε πώς είναι και οι αποδέκτες αυτής της επιρροής; β) Αν τα κράτη δεν είναι οι διαμεσολαβητές και οι φορείς της επιρροής της δομής, πρέπει να υποθέσουμε ότι οι διαδράσεις των κρατών συνιστούν αυθύπαρκτες οντότητες και, συνεπώς, αντιπροσωπεύουν ξεχωριστό επίπεδο ανάλυσης μεταξύ του κράτους και του συστήματος; γ) Αν η δομή οριοθετεί την κλίμακα των προσδοκώμενων τρόπων συμπεριφοράς, λογικά τα κράτη έχουν δυνατότητα επιλογής· αν αυτό ισχύει, πώς είναι δεδομένο ότι τα κράτη, ενεργώντας ορθολογικά, θα επιλέξουν έναν από τους τρόπους συμπεριφοράς που επιτάσσει η δομή; Ο ντιτερμινισμός της θεωρίας προέρχεται από την αρχική υπόθεση της ολιστικής προσέγγισης που υιοθετεί ο Waltz, η οποία τείνει να γίνει οντολογικά δογματική στο βαθμό που δεν εξηγεί γιατί τα κράτη έπαψαν, μετά τη σύσταση και την αυτονόμηση του συστήματος, να αποτελούν προσδιοριστικούς παράγοντες του τελευταίου.

Μια άλλη πτυχή του προβλήματος τίθεται από το ερώτημα ότι, αν πράγματι η δομή επηρεάζει περιοριστικά τη συμπεριφορά των κρατών, τότε ποιος παράγοντας προσδιορίζει την έκταση και την ένταση των συνεπειών της δομής. Η απάντηση είναι ότι κάποια μεταβλητή επιδρά πάνω στη δομή, που δεν μπορεί να είναι άλλη από την ικανότητα

---

2. Ο Waltz τονίζει ότι, αν και η δομή παραμένει σταθερή, δεν είναι στατική, αλλά δυναμική, με την έννοια ότι αλλάζει τη συμπεριφορά των δρώντων και επηρεάζει τις εξελίξεις των διαδράσεών τους. Το πρόβλημα με την αντίληψη αυτή, που είναι απόρροια της αρχικής υπόθεσης ότι η δομή έχει αυτονομηθεί από τα κράτη, είναι ότι θεωρεί τη δομή ως μη-υποκείμενη σε διαδικασίες ανανέωσης και μεταβολών, ως μια οντότητα έξω και πέρα από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Αφαιρώντας οντολογικά, όχι για τους σκοπούς της ανάλυσης, τις διαδράσεις των κρατών από την έννοια της δομής, παράγει μια ανιστόρητη αντίληψη της άναρχης δομής του διεθνούς συστήματος. Αφαιρεί τις παρελθούσες και παρόντικές ιστορικές συνθήκες ύπαρξης των κρατών και τη δυνατότητα των ανθρώπων για συνειδητή παρέμβαση στο γίγνεσθαι της πραγματικότητας.

αλληλεπίδρασης, που παράγεται μέσα από τις διαδράσεις των κρατών. Το επιχείρημα είναι ότι οι δομικές συνέπειες ποικίλλουν ανάλογα με τη συχνότητα της αλληλεπίδρασης. Όταν η αλληλεπίδραση είναι υψηλή, τότε οι συνέπειες της δομής πρέπει να είναι ισχυρές, και το αντίστροφο. Έτσι, οι διαδράσεις αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του συστήματος και τα κράτη διαφοροποιούνται δομικά στο σύστημα (Buzan, Little, 1994, σ. 246-248· Buzan, Jones, Little, 1993, κεφ. 4).

Συχνά ο Waltz κατηγορείται για ντιτερμινισμό, γιατί θεωρεί ότι η δομή είναι ο μοναδικός προσδιοριστικός παράγοντας της κρατικής συμπεριφοράς και της διεθνούς πολιτικής. Η κριτική αυτή δεν είναι έγκυρη, διότι η θεωρία πρεσβεύει ότι η δομή επηρεάζει περιοριστικά (Waltz, 1986). Ωστόσο, ο ντιτερμινισμός παραμένει, γιατί δεν ορίζει ποιος είναι ο παράγοντας που προσδιορίζει τελικά τις διεθνείς εξελίξεις. Αν και ο Waltz προειδοποιεί ότι δεν υπονοεί πως το επίπεδο του κράτους δεν διαδραματίζει κανένα ρόλο, η επιχειρηματολογία του αφήνει να διαφανεί ότι μια θεωρία διεθνούς πολιτικής, που θέλει να εξηγήσει τη συνέχεια, δεν μπορεί παρά να είναι συστημική θεωρία. Μόνο εκείνη η θεωρία της διεθνούς πολιτικής, που θέλει να εξηγήσει τη συνέχεια και την αλλαγή, οφείλει να είναι και συστημική και μειωτική θεωρία (1979, σσ. 48-49, 66, 68-72, 100-101, 122-123). Δηλαδή, ο Waltz αναγνωρίζει την ανάγκη σύζευξης των επιπέδων ανάλυσης (1954, σ. 238).

Γενικά, η σύνθεση των επιπέδων ανάλυσης επιβάλλεται από την ανάγκη να μην παγιδευτούμε στη δογματική οντολογική θέση ότι τα κράτη δημιουργούν τη δομή του διεθνούς συστήματος και στη συνέχεια σταματούν να συμμετέχουν στη διαμόρφωσή της. Αυτό προϋποθέτει τη μη-αποδοχή της διάκρισης μεταξύ ολιστικής/συστημικής και ατομικιστικής/μειωτικής προσέγγισης, που μπορεί να ξεπεραστεί με την υιοθέτηση της ολιστικής/διαλεκτικής προσέγγισης του ιστορικού γίγνεσθαι.³

3. Ανάλογη πρόταση κάνει ο Wendt, όταν υποστηρίζει τη συγχώνευση των δρώντων και δομών σε μια διαλεκτική σύνθεση, προκειμένου να ξεπεραστεί η υποταγή του ενός στο άλλο. Βλ. Alexander Wendt, 1987, «The Agent-Structure Problem in International Relations Theory», *International Organization*, 41, 3, σ. 356. Η ιδέα αυτή στηρίζεται, επίσης, σε μια άλλη προσπάθεια, που επιχειρεί να συγχωνεύσει την κατανόηση και την εξήγηση και να λύσει το πρόβλημα της δομής και των δρώντων. Η κύρια εννοιολογική κατηγορία είναι αυτή της μορφογέννησης, που συλλαμβάνει τη δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ δρώντων και δομών κατά τρόπο ώστε, ενώ δεν υπάρχουν ως ένας στον άλλο, να είναι εφικτή η συγχώνευσή τους. Το επιχείρημα είναι ότι η δράση γεννά και μεταμορφώνει τη δομή και η δομή περιορίζει τη δράση. Βλ. Walter Carlsnaes, 1992, «The Agency-Structure Problem in Foreign Policy Analysis», *International Studies Quarterly*, 36, 3. Η κριτική που ασκήθηκε

VI. Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΥ ΡΕΑΛΙΣΜΟΥ

A. Σύνθεση των επιπέδων ανάλυσης και ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση

Η διαφορετική προσέγγιση που προτείνουμε δεν υποθέτει την οντολογική διάκριση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, κράτους και συστήματος (Murphy, Tooze, 1991). Αντιλαμβάνεται τη διεθνή πολιτική ως συστημική ολότητα, που είναι το αντικείμενο, ενώ κύριο υποκείμενο είναι τα κράτη. Στηρίζεται στην παρατήρηση ότι οι διεργασίες της διεθνούς πολιτικής διατρέχονται από δύο δέσμες αντιφατικών τάσεων: α) του διακυβερνητισμού και των περιφερειακών συσσωματώσεων, και β) της περισσότερο ή λιγότερο παρεμβατικής διεθνούς κοινότητας. Οι δέσμες αυτές αντιπροσωπεύουν την αλληλεξάρτηση πολιτικής και οικονομίας, όπως αυτή μορφοποιείται μέσα από τον ανταγωνισμό και τη συνεργασία. Επομένως, η μελέτη της διεθνούς πολιτικής πρέπει να διασθρωματώνεται σε τέσσερα, τουλάχιστον, επίπεδα ανάλυσης: εθνική κοινωνία και άτομο, κράτος, περιφερειακές ολοκληρώσεις και διεθνές σύστημα.

Η διαπίστωση αυτή παραπέμπει στο πρόβλημα της σύνθεσης των επιπέδων ανάλυσης. Βέβαια, ορισμένοι θεωρούν ότι η σύζευξη των επιπέδων δεν λύνει το πρόβλημα. Προτείνουν το επίπεδο ανάλυσης του κράτους, που είναι η «μονάδα» στο επίπεδο ανάλυσης του συστήματος, να λαμβάνεται ως «σύστημα» στο επίπεδο ανάλυσης της γραφειοκρατίας, που με τη σειρά του από «μονάδα» γίνεται το «σύστημα» του επιπέδου ανάλυσης του ατόμου (Hollis, Smith, 1991a, σ. 6-8). Πιστεύουμε ότι η σύνθεση είναι εφικτή με την υιοθέτηση κατάλληλης οντολογικής και επιστημολογικής προσέγγισης. Το πρόβλημα ξεκινάει από το γεγονός ότι όλα τα επίπεδα ανάλυσης πρέπει να εξετάζονται. Για παράδειγμα, αν το κράτος γίνει αντιληπτό ως δομή, οι πιέσεις και ευκαιρίες που επηρεάζουν τη συμπεριφορά του βρίσκονται τόσο στη διεθνή όσο και στην εσωτερική πολιτική. Υπάρχει, επίσης, η διάσταση της πρακτικής πολιτικής, με την έννοια ότι οι διαμορφωτές αποφάσεων είναι αυτοί που λαμβά-

---

σ' αυτή την άποψη είναι ότι δεν λύνει το πρόβλημα, όχι γιατί η δομή και οι δρώντες δεν διαμορφώνουν ταυτόχρονα τις διεθνείς εξελίξεις, αλλά γιατί δεν υποδεικνύεται πώς η δομή και οι δρώντες ενώνονται σε μια κοινή ιστορία. Martin Hollis and Steve Smith, 1994, «Two Stories About Structure and Agency», *Review of International Studies*, 20, 3, σ. 241-251. Αυτό ακριβώς το κενό στην ανάπτυξη του επιχειρήματος της μορφογέννησης μπορεί να καλυφθεί με τη διαλεκτική προσέγγιση, όπου οι δρώντες και οι δομές συνδέονται σε μια σχέση θέσης, αντίθεσης, σύνθεσης.

νουν τις αποφάσεις. Η αναγνώριση αυτή δεν υποδηλώνει ότι το επίπεδο του ατόμου είναι πιο σημαντικό από το επίπεδο του κράτους ή ότι είναι αυτόματα ως θεωρητική σύλληψη η ένωση των επιπέδων ανάλυσης. Φαινομενικά, υπάρχει ασυμβατότητα μεταξύ των διαφόρων επιπέδων, αλλά στην πραγματικότητα διαπλέκονται. Το ερώτημα, λοιπόν, είναι πώς και γιατί διαπλέκονται τα επίπεδα αυτά.

Η θέση του άρθρου είναι ότι η προσοχή πρέπει να στραφεί στη σχέση αιτίας και αλληλεξάρτησης που συνδέει τα επίπεδα ανάλυσης. Το ζήτημα δεν είναι τόσο αν μπορούν τα επίπεδα ανάλυσης να συνδεθούν μεταξύ τους, αλλά πώς μπορεί να γίνει η σύνδεση αυτή. Οι Nye και Holsti υιοθετούν μια «ευθύγραμμη λογική»: το ένα επίπεδο να συμπληρώνεται από το επόμενο, αν αυτό χρειαστεί για τους σκοπούς της ανάλυσης (Nye, 1993, σ. 29· Holsti, 1992, 7). Ο Waltz τονίζει ότι τα επίπεδα πρέπει να ενώνονται αθροιστικά και να αποδίδεται σε κάποιο απ' αυτά ιδιαίτερο βάρος ανάλογα με τις περιστάσεις (1979, σ. 48-49). Οι Buzan και Little φτάνουν στην καρδιά του ζητήματος, όταν γράφουν ότι το διεθνές σύστημα αναπτύσσεται σε αλληλεξάρτηση με τα κράτη και ότι τα κράτη παράγουν τη δομή του συστήματος, και αντίστροφα (1994, Buzan, Jones, Little, 1993, σ. 6-7). Αναρωτιούνται, ωστόσο, αν ο τρόπος αυτός σύλληψης της ολότητας καταργεί το διαχωρισμό των επιπέδων ανάλυσης (Buzan, 1995, σ. 214).

Πιστεύουμε ότι η διάκριση των επιπέδων μπορεί να διατηρηθεί για τους σκοπούς της ανάλυσης, αν θεμελιώνεται σε μια διαφορετική οντολογική και επιστημολογική θεώρηση, που συνθέτει την ολιστική/συστημική προσέγγιση με στοιχεία της ατομικιστικής/μειωτικής. Το επίπεδο ανάλυσης είναι ένα, η ολότητα, όπως συγκροτείται μέσα από τη σύνθεση δρώντων και δομών, δηλαδή μέσα από τη σύνθεση του ατόμου, του κράτους και του συστήματος. Ονομάζουμε τη διαφορετική αυτή προσέγγιση ολιστική/διαλεκτική. Ξεκινάει από τη διαλεκτική του Μαρξ και την άποψή του ότι «οι άνθρωποι φτιάχνουν την ιστορία όχι όπως ακριβώς θέλουν, αλλά κάτω από συνθήκες που ιστορικά τους έχουν επιβληθεί».

Η άποψη αυτή μπορεί να εξειδικευτεί με όρους διεθνούς πολιτικής με την αξιοποίηση δύο ιδεών. Η πρώτη είναι αυτή του Waltz, που, αναλύοντας τα αίτια του πολέμου, χρησιμοποιεί τους όρους «βαθύτερα» και «ορατά» αίτια του πολέμου. Τα πρώτα βρίσκονται στο επίπεδο του συστήματος, ενώ τα δεύτερα στα επίπεδα του κράτους και του ατόμου (1954, σ. 232). Η δεύτερη ιδέα αντλεί από τη συζήτηση σχετικά με τη διάκριση υποκειμένου/δρώντος και συστήματος/δομής. Το επιχείρημα είναι ότι οι άνθρωποι αποτελούν την κινητήρια δύναμη της ιστορίας και

ότι οι κοινωνικές τους ενέργειες μπορούν να εξηγηθούν μόνο στην ιστορική τους διάσταση, δηλαδή των ιστορικών συνθηκών που περιορίζουν τις επιλογές και επηρεάζουν τη συμπεριφορά τους.

Η πρώτη ιδέα, με όρους επιπέδου ανάλυσης, υποδηλώνει ότι τα επίπεδα συνδέονται αιτιωδώς μεταξύ τους σε μια σχέση γεγονότων, όπου το σύστημα αποτελεί τη βαθύτερη και απαραίτητη αιτία, ενώ το κράτος και το άτομο την ορατή και επαρκή αιτία συγκρότησης της ολότητας. Η δεύτερη ιδέα επιβεβαιώνει την πρώτη, διότι το κράτος και το άτομο είναι η «βαθύτερη» αιτία συγκρότησης της ολότητας, όπως, όμως, αυτή απαραίτητα φιλτράρεται από την επίδραση του συστήματος της ολότητας. Δηλαδή, ενώ η ολότητα κυφορείται από το κράτος και το άτομο, δεν μπορεί να συγκροτηθεί ως τέτοια παρά μόνο μέσα από το σύστημα. Και οι δύο ιδέες σε συνδυασμό μπορούν να διαβαστούν ως εξής: η δράση του κράτους και του ατόμου (θέση) και η αντίδραση του συστήματος (αντίθεση) οδηγούν στη σύνθεση της ολότητας. Το κράτος και το άτομο έχουν την ελευθερία να διαμορφώσουν την πραγματικότητα, αλλά δεν μπορούν να ξεπεράσουν τον εαυτό τους, δηλαδή να παραγνωρίσουν τους «κανόνες του παιχνιδιού» που έχουν τεθεί ιστορικά από το σύστημα. Η εξήγηση αυτή είναι η πεμπτουσία της διαλεκτικής με τη λογική της θέσης, αντίθεσης, σύνθεσης. Το επιχείρημα είναι η πεμπτουσία της «ολιστικής» προσέγγισης με την έννοια ότι η ολότητα είναι κάτι περισσότερο από τα μέρη της. Ποιο είναι, όμως, το οντολογικό, επιστημολογικό και μεθοδολογικό υπόβαθρο της ολιστικής/διαλεκτικής προσέγγισης;

Β. Οντολογία, επιστημολογία και μεθοδολογία της ολιστικής/διαλεκτικής προσέγγισης

Η ολιστική/διαλεκτική σύνθεση των επιπέδων ανάλυσης αντλεί την προβληματική της από τη νέα σκέψη του ιστορικού υλισμού στις διεθνείς σχέσεις (Murphy, Tooze, 1991· Gilla, 1992· Cox, 1991). Διαφοροποιείται απ' αυτή στο μέτρο που ορισμένες εκφάνσεις της τελευταίας είτε ανάγουν την αιτιολογία της ανθρώπινης ύπαρξης μόνο στην πάλη των τάξεων (Halliday, 1994), είτε απολυτοποιούν την ελευθερία δράσης των ανθρώπων ανεξάρτητα από την επίδραση των ιστορικών συνθηκών (Linklater, 1990a· Linklater 1990b· Rosenberg, 1994). Έτσι, η θεώρηση της διαλεκτικής που ακολουθεί έχει διαμορφωθεί μέσα από τη δική μας κατανόηση του ιστορικού υλισμού, που αναπλάθεται με επιχειρήματα του Μαξ και του Γκράμσι (Μαξ, Ένγκελς, 1989· Γκράμσι, 1972, 1982).

Το πρώτο θέμα που τίθεται είναι η χρησιμότητα της διαλεκτικής, που υποδιαιρείται σε δύο ερωτήματα. Το πρώτο σχετίζεται με το ποιο είναι το θεωρητικό πλεονέκτημα της διαλεκτικής προσέγγισης. Η διαλεκτική, που προσπαθεί να συλλάβει την αλλαγή και τη διάδραση της πραγματικότητας, στηρίζεται στην οντολογική θεώρηση των εσωτερικών σχέσεων. Τα υλικά στοιχεία της πραγματικότητας δεν είναι ξεχωριστά το ένα από τα άλλα. Οι μεταξύ τους σχέσεις δεν είναι εξωτερικές. Αντίθετα, οι σχέσεις είναι εσωτερικές των στοιχείων, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της συγκρότησης και της ύπαρξής τους. Επομένως, τα στοιχεία της πραγματικότητας και οι μεταξύ τους σχέσεις βρίσκονται σε συνεχή κατάσταση αλληλεξάρτησης, σε διαρκή κίνηση και εγγενή αντίφαση (Ollman, 1993).

Μ' άλλα λόγια (Φακιολάς, 1992, σ. 186-188), η διαλεκτική προσέγγιση δεν αποδέχεται τη διάκριση μεταξύ υποκειμένου και αντικείμενου. Η πραγματικότητα δεν ταυτίζεται με ένα «ουδέτερο» αντικείμενο, ως κάτι έξω και πέρα από τον άνθρωπο. Η ανθρώπινη πράξη διαμορφώνει και αλλάζει την πραγματικότητα ως ιστορική και κοινωνική ολότητα και ταυτόχρονα η τελευταία διαμορφώνει τον άνθρωπο ως κοινωνικό υποκείμενο. Οι προϋποθέσεις συγκρότησης και ύπαρξης της πραγματικότητας είναι «οι άνθρωποι, όχι σε οποιαδήποτε φανταστική απομόνωση και ακαμψία, αλλά στην πραγματική τους, εμπειρικά αντιληπτή, διαδικασία ανάπτυξης σε καθορισμένες συνθήκες» (Μαρξ, Ένγκελς, 1989, σ. 68). Δεν υπάρχει υποκείμενο-άνθρωπος χωρίς αντικείμενο-πραγματικότητα. Δεν υπάρχει αντικείμενο απομονωμένο από την υλική πραγματικότητα που να μην είναι πραγμάτωση της αισθητής ανθρώπινης δράσης.

Αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα ως συστημική ολότητα, δηλαδή ως σύστημα που τα μέρη της, οι άνθρωποι, ατομικά ή συλλογικά με τη μορφή κοινωνικών ομάδων, είναι δομημένα στο χώρο και βρίσκονται σε διάδραση μεταξύ τους. Η δομή και η διαδικασία της διάδρασης δεν είναι στατικά φαινόμενα, αλλά αλληλένδετα και συνεχώς αναδιαμορφούμενα μέσα από τις αντιθέσεις τους. Η διαλεκτική προσπαθεί να δείξει την εσωτερική ενότητα των αντιφάσεων της ολότητας και των μερών της μέσα στη σύγκρουσή τους. Έτσι, επιτρέπει μεθοδολογικά «περάσματα», χωρίς τα τελευταία να παρουσιάζονται ότι βρίσκονται σε λογικό «κενό». Με όρους επιπέδου ανάλυσης, επιτρέπει στην ανάλυση να συνδυάζει μεταβλητές και να μεταπηδάει από το ένα επίπεδο στο άλλο, περιορίζοντας τα προβλήματα της τελεολογίας, του ντιτερμινισμού και της ευθύγραμμης πορείας.

Το δεύτερο ερώτημα συνδέεται με το μεθοδολογικό πλεονέκτημα της διαλεκτικής προσέγγισης. Η τελευταία είναι μέθοδος αφαίρεσης

και απλοποίησης, που ενσωματώνουν τη διάδραση και την αλλαγή στο ίδιο πλαίσιο ανάλυσης. Κατευθύνει την αφαιρετική διαδικασία στην ανίχνευση των αντιφάσεων των μερών μέσα στη δομημένη ολότητά τους. Παίρνει το συγκεκριμένο αντικείμενο και φτάνει, μέσω της αφαίρεσης, στο συγκεκριμένο της σκέψης. Η αφαίρεση διασπά το αντικείμενο έρευνας σε μέρη μέσα από: α) την αφαίρεση της επέκτασης, που αναφέρεται στα όρια της αφαίρεσης, στο τι ακριβώς μονάδες ανάλυσης περιλαμβάνει. Η αφαίρεση επεκτείνεται τόσο, ώστε να είναι εφικτή η εξήγηση των φαινομένων, β) την αφαίρεση της γενικότητας, με την έννοια ότι εστιάζει σε συγκεκριμένο αντικείμενο, και γ) την αφαίρεση του «πλεονεκτικού σημείου», που αφορά την οπτική γωνία από την οποία εξετάζεται το υπό αφαίρεση αντικείμενο (Ollman, 1993· Walker, 1995). Δηλαδή, με τη διαλεκτική, η «έρευνα πρέπει να αφομοιώσει την ύλη στις λεπτομέρειες, να αναλύσει τις διάφορες μορφές εξέλιξής της και να ανακαλύψει τον εσωτερικό τους δεσμό. Μόνο όταν θα έχει τελειώσει αυτή η δουλειά, μπορεί να παρασταθεί όπως πρέπει η πραγματική κίνηση. Κι όταν επιτευχθεί αυτό, έτσι που η ζωή της ύλης να καθρεφτίζεται ιδεατά, τότε μπορεί να φαίνεται να 'χει να κάνει κανείς με ένα a priori οικοδόμημα» (Μαρξ, 1978, σ. 25).

Έτσι, οι έννοιες και οι ιδέες υποστασιοποιούν την πραγματικότητα σε απλοποιημένη και «φανταστική» μορφή. Ωστόσο, ακριβώς διότι είναι πεπερασμένες, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να αποδώσουν το δυναμικό χαρακτήρα της πραγματικότητας, αυτές συνεχώς πλάθονται με νέο περιεχόμενο. Η διαλεκτική συμβάλλει, ώστε οι παλιές έννοιες και ιδέες να αξιοποιούνται, μέσω της αφαίρεσης και της κριτικής εμβάθυνσής τους μέσα στην πραγματικότητα. Ως ερευνητική μέθοδος, λοιπόν, προσπαθεί να συλλάβει την εσωτερική ενότητα των αντιφάσεων ως εξής: α) χρησιμοποιώντας τις εννοιολογικές κατηγορίες που έχουν διαμορφωθεί από προηγούμενους ερευνητές, ανακατασκευάζει με περισσότερη κριτική διάθεση τη γνώση, β) ξεκινώντας από το αφηρημένο και με βάση την ανάπτυξη της υπάρχουσας γνώσης, προχωρεί μέσα από αφαιρέσεις σε νέους εννοιολογικούς προσδιορισμούς, που αποκαλύπτουν την αντικειμενική διάσταση της αισθητής ανθρώπινης δράσης, και γ) ανακαλύπτοντας τις πραγματικές ανθρώπινες σχέσεις, η ανάλυση μετασχηματίζει τη γνώση σε θεωρία ή προσέγγιση, συλλαμβάνοντας το αντικείμενο έρευνας ως ολοκληρωμένη σύνθεση εννοιών και υποθέσεων. Η σύνθεση, όμως, αυτή εμφανίζεται «σαν αποτέλεσμα και όχι σαν αφετηριακό σημείο, ενώ είναι το πραγματικό αφετηριακό σημείο» (Λεφέβρ, 1978, σ. 53).

Το δεύτερο θέμα αφορά τη χρησιμότητα του ιστορικού υλισμού. Ο τελευταίος εξειδικεύει τη διαλεκτική σχέση μεταξύ ανθρώπου και πραγματικότητας, δρώντος και δομής, μέσα από τρεις εννοιολογικές κατηγορίες: α) την παροδικότητα των κοινωνικών σχέσεων και των αντίστοιχων δομών, που σημαίνει ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα και οι κοινωνικές αλλαγές είναι σωρευτικά και μη επαναλαμβανόμενα γεγονότα με την έννοια της ιστορικής ιδιαιτερότητας, β) την ιστορική αναγκαιότητα των κοινωνικών σχέσεων, που υποδηλώνει ότι οι σχέσεις δρώντος και δομής λαμβάνουν χώρα μέσα στα «όρια του εφικτού» με την έννοια ότι τα όρια αυτά διαμορφώνονται δυναμικά από τις υπάρχουσες δομές. Οι κοινωνικές σχέσεις διέπονται από τη διαλεκτική μεταξύ δράσης και δομής, όπου, αν και η τελευταία αντανακλά και ταυτόχρονα προσδιορίζει την πρώτη, αυτό δεν σημαίνει ότι η δομή δεν μπορεί να αλλάξει ξανά με τη δράση, γ) τη διαλεκτική σχέση μεταξύ ιδεών, ιστορικής αλλαγής, κοινωνικής δράσης και δομής. Η παραγωγή της γνώσης συνδέεται με την εφαρμογή συγκεκριμένων πολιτικών, που εκπληγάζουν και εξυπηρετούν τη διαιώνιση συγκεκριμένων κοινωνικών δομών (Gill, 1992b, σ. 54-58).

Συνεπώς, η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση ως οντολογική προσέγγιση είναι υλική. Πρεσβεύει ότι η κοινωνική πραγματικότητα είναι πρωταρχικά υλική. Οι δρώντες και η δομή είναι υλικές οντότητες, που συνδέονται εσωτερικά μεταξύ τους και προϋποθέτουν το ένα το άλλο. Η συνείδηση και οι ιδέες πηγάζουν από τον εμπειρικά υλικό κόσμο. Δηλαδή, «το ιδεατό δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερόμενο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι» (Μαρξ, 1978, σ. 25). Ως επιστημολογική προσέγγιση δεν είναι θετικιστική, δεν αποδέχεται τη διχοτομία υποκειμένου και αντικειμένου, δρώντος και δομής.⁴ Ως μεθολογική προσέγγιση είναι διαλεκτική, γιατί εντοπίζει τις αντιφάσεις των φαινομένων μέσα από το σχήμα θέση, αντίθεση, σύνθεση. Επιτρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι δεν μπορούμε μεθοδολογικά να μελετήσουμε τις σχέσεις

4. Η νέα διαλεκτική ιστορική προσέγγιση, που στηρίζεται, κυρίως, στον Γκράμσι, αποδέχεται τρεις αξιωματικές υποθέσεις, που είναι διαφορετικές από εκείνες της θετικιστικής επιστημολογίας: α) κύριος σκοπός της κοινωνικής επιστήμης είναι να εξηγήσει την κοινωνική δράση, δομή και αλλαγή, β) δεν υπάρχει συμμετρία μεταξύ των κοινωνικών και φυσικών επιστημών, και γ) δεν υπάρχει μία και μοναδική επιστημονική εξήγηση, ακριβώς διότι υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ των επιστημονικών θεωρήσεων και της πραγματικότητας. Βλέπε Stephen Gill, «Historical Materialism, Gramsci and International Political Economy», στο Craig N. Murphy and Roger Tooze (eds), 1991, *The New International Political Economy*, Boulder, Colorado, Lynne Rienner Publishers, σ. 51.

μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου σε απομόνωση του ενός από το άλλο. Υπαγορεύει ότι τα αντικείμενα έρευνας δεν πρέπει να αναλύονται μέσα από την αντιπαράθεση διαφορετικών επιπέδων ανάλυσης, αλλά, αντίθετα, μέσα από τη σύνθεση των τελευταίων.

Κεντρική αναλυτική κατηγορία είναι η αλληλοσυσχέτιση δρώντος και δομής στην ιστορική συγκρότηση, εξέλιξη και μεταβολή των υλικών δεδομένων. Η πραγματικότητα είναι ένα σύνολο ανθρώπινων σχέσεων, που υποστασιοποιούνται με τη μορφή κοινωνικών δομών. Οι τελευταίες είναι ιστορικές, δηλαδή δεν είναι «αντικειμενικά» δεδομένες, αλλά αλλάζουν μέσω της δράσης και της συνείδησης των ανθρώπων. Αυτό συνεπάγεται: α) ότι η δράση και η δομή έχουν συγκεκριμένες υλικές συνθήκες ύπαρξης και αντιστοιχούν σε συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, και β) ότι η ιστορική αλλαγή είναι προϊόν της συνειδητής και ασυνείδητης συλλογικής δράσης των ανθρώπων.

Η θεωρητική αυτή σύλληψη της δομής διαφέρει απ' αυτή που αποδίδει ο Waltz, η οποία προσιδιάζει περισσότερο στο δομικό ιστορισμό. Ο τελευταίος αποδέχεται τη στατική εκδοχή της δομής, με βάση την οποία «δομή υπάρχει όταν τα στοιχεία συγκεντρώνονται σε μια ολότητα που παρουσιάζει ορισμένες ιδιότητες ως ολότητα και όταν οι ιδιότητες των στοιχείων εξαρτώνται, ολικά ή μερικά, από αυτά τα χαρακτηριστικά της ολότητας» (Γκόλντμαν, 1986, σ. 133-4). Αντίθετα, η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση υιοθετεί τη δυναμική εκδοχή της δομής, σύμφωνα με την οποία η οργάνωση, διάταξη και διάρθρωση των στοιχείων στο χώρο σε αναφορά με τις σχέσεις που εμφανίζονται μεταξύ τους δεν είναι αμετακίνητη. Γιατί; Διότι, οι άνθρωποι και οι διαδράσεις τους δεν εξαρτώνται μηχανιστικά από τη δομή. Οι δρώντες και η δομή διατηρούν σχετική αυτονομία, ενώ υπάρχει αμοιβαία ανάδραση. Αν η θέση αυτή είναι έγκυρη, ανακύπτουν δύο ερωτήματα.

Το πρώτο είναι σε τι συνίσταται η σχετική αυτονομία και ανάδραση των δρώντων στη δομή. Η απάντηση είναι ότι οι δρώντες δεν παύουν, συνειδητά ή ασυνείδητα, συλλογικά ή μεμονωμένα, να παρεμβαίνουν και να πλάθουν το ιστορικό γίγνεσθαι. Πώς γίνεται η αναπαραγωγή της πραγματικότητας; Γίνεται μέσα από τη διαλεκτική σύγκρουση των ανθρώπων, όπως διαρθρώνεται διαμέσου των κοινωνικών δομών, με τις μορφές της συνεργασίας και του ανταγωνισμού. Η σύγκρουση οφείλεται, αφενός, στην κοινωνικότητα του ανθρώπου, στην επιθυμία του να ενταχθεί σε μια ομάδα· αφετέρου, στην ανάγκη του για διαφοροποίηση, στην επιθυμία του να διακρίνεται από τις άλλες ομάδες. Οι επιθυμίες αυτές της κοινωνικοποίησης και της «κοινωνικοποιημένης» ατομικό-

τητας είναι εγγενώς αντιφατικές και δημιουργούν αμοιβαία αντίσταση μεταξύ τους. Έτσι, παράγεται ο ανταγωνισμός και η συνεργασία με σκοπό την ικανοποίηση των επιθυμιών αυτών. Πώς, όμως, παράγεται η συνεργασία και ο ανταγωνισμός;

Από τη στιγμή που ο άνθρωπος συγκροτείται ως βιολογική-σωματική οντότητα, το πρωταρχικό μέλημά του είναι η επιβίωση, δηλαδή η κατοχύρωση της ασφάλειάς του. Η επιδίωξη για ασφάλεια παράγει σύγκρουση. Αν η τοποθέτηση αυτή είναι ορθή, τότε ποιες είναι οι υλικές προϋποθέσεις της σύγκρουσης; Η απάντηση βρίσκεται στο γεγονός ότι οι ανθρώπινες ανάγκες είναι άπειρες και οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι πεπερασμένοι. Η προσπάθεια της ικανοποίησης όλο και περισσότερο αναγκών με τον κατάλληλο συνδυασμό πόρων γεννά τη στρατηγική, που είναι, ουσιαστικά, η ρύθμιση της ασφάλειας μέσα από την κατανομή υλικών πόρων. Ωστόσο, η ρύθμιση και η κατανομή δεν γίνονται αποδεκτές από όλους, γιατί ούτε οι ανάγκες ούτε οι ικανότητες είναι ίδιες για όλους. Έτσι, γεννιέται η αντίδραση στη δράση, που παράγει τη σύγκρουση μέσα από την οποία παράγεται και αναπαράγεται, διαμέσου των κοινωνικών δομών, η πραγματικότητα ως σύνθεση της δράσης και της αντίδρασης. Μια συγκεκριμένη στρατηγική έρχεται σε σύγκρουση με στρατηγικές άλλων ανθρώπων ή ομάδων, που προσπαθούν κάτω από τις ίδιες υλικές συνθήκες να καλύψουν ίδιες ή περισσότερες ανάγκες. Η σύγκρουση έχει ασύμμετρο χαρακτήρα, δηλαδή εκπηγάει και παράγει κοινωνικές σχέσεις, στα πλαίσια των οποίων η επιρροή ορισμένων ανθρώπων ή ομάδων είναι ισχυρότερη. Η ασύμμετρη άσκηση επιρροής γεννάει τη λογική της συνεργασίας και του ανταγωνισμού. Η σύγκρουση, λοιπόν, παίρνει τη δομική μορφή ανθρώπινων σχέσεων συνεργασίας και ανταγωνισμού, ανάλογα με το βαθμό που οι άνθρωποι ή οι ομάδες εναρμονίζουν τη δράση τους με τη δράση άλλων.

Το δεύτερο ερώτημα είναι σε τι συνίσταται η σχετική αυτονομία και ανάδραση της δομής στους δρώντες. Η απάντηση είναι ότι η δομή επηρεάζει περιοριστικά τους δρώντες. Γιατί, όμως, η επιρροή αυτή προσλαμβάνει τη μορφή της ανάδρασης; Διότι η επιρροή δεν είναι μονοδιάστατη, αλλά διδιάστατη και αντιφατική. Η δομή δεν είναι στατική, λόγω της εσωτερικής της αντίφασης, που περιλαμβάνει πιέσεις και ευκαιρίες. Με τις πιέσεις και τις ευκαιρίες, η δομή αναπαράγει τους δρώντες και συμβάλλει στην αναπαραγωγή της σύγκρουσης των δρώντων, που μετεξελίσσεται σε αντίφαση της ιστορικά προσδιορισμένης ολότητας.

Συνοπτικά, η σχετική αυτονομία και ανάδραση μεταξύ δρώντων και δομής υποδηλώνει ότι τελικά κανένα απ' αυτά δεν υπερέχει ή

προηγείται δικαιωματικά έναντι του άλλου. Οι δρώντες και η δομή συνιστούν διαλεκτικά την ολότητα της πραγματικότητας, η οποία κυριαρχεί, υπερέχει και προηγείται των μερών της (Γκόλντμαν, 1986, σ. 33). Η σχέση τους βρίσκεται ενσωματωμένη σε καθένα απ' αυτά και, επομένως, οι δρώντες και η δομή ενσωματώνουν ξεχωριστά, αλλά πάντοτε σε συνδυασμό εκφράζουν συνολικά, την ολότητα (Ollman, 1993, σ. 43). Η πραγματικότητα, λοιπόν, αντιπροσωπεύει τη συγκρουσιακή σύνθεση της ανθρώπινης δραστηριότητας και των δομών των ανθρώπινων σχέσεων. Η θέση-δράση των δρώντων και η αντίθεση-αντίδραση των δομών συνθέτουν την πραγματικότητα, που με τη σειρά της, μέσω της ανάδρασης των δομών, αναπαράγει, μέσα από τη σύγκρουση των τελευταίων με τους δρώντες, όπου οι πρώτοι αποτελούν, στο νέο αυτό στάδιο διαλεκτικής σύγκρουσης, τη θέση και οι δεύτεροι την αντίδραση, τη θέση των δρώντων. Η πραγματικότητα αντανακλά την εσωτερική ενότητα της σκέψης, της δράσης και της δομής. Πώς, όμως, εφαρμόζει η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση στην ανάλυση της διεθνούς πολιτικής;

Γ. Ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση και διεθνής πολιτική: η θεωρητική προσέγγιση του διαλεκτικού ρεαλισμού

Η θεώρηση που προτείνουμε εντάσσεται στο ρεαλιστικό ερευνητικό πρόγραμμα. Αποδέχεται τις αξιωματικές υποθέσεις και εννοιολογικές κατηγορίες του ρεαλισμού, όπως αναπλάθονται μέσα από την ολιστική/διαλεκτική οντολογία, επιστημολογία και ερευνητική μεθοδολογία. Η επισήμανση αυτή υποδηλώνει ότι η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση υποθέτει, αξιωματικά, την ενότητα υποκειμένου και αντικειμένου, αποδέχεται, δηλαδή, εκ των προτέρων τους δρώντες και τις δομές ως εξαρτημένες και ταυτόχρονα ως ανεξάρτητες μεταβλητές. Οι παράγοντες του ενός επιπέδου ανάλυσης είναι συνθήκη και συνέπεια των παραγόντων ενός άλλου επιπέδου ανάλυσης. Έτσι, λύνεται η θεωρητική αδυναμία του δομικού ρεαλισμού, που θεωρεί ότι μόνο η δομή του διεθνούς συστήματος επηρεάζει περιοριστικά τα κράτη, αγνοώντας ότι τα τελευταία παρομοίως διαμορφώνουν τη δομή. Κατ' αντιστοιχία, λύνεται η θεωρητική ανεπάρκεια του κλασικού ρεαλισμού που πρεσβεύει ότι τα κράτη με τη δράση τους παράγουν τη διεθνή πολιτική, χωρίς να προσδιορίζονται από τη δομή του συστήματος.

Ονομάζουμε τη θεωρητική μας προσέγγιση, που στηρίζεται στην ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση, διαλεκτικό ρεαλισμό. Το άτομο, η κοινωνία, το κράτος, οι θεσμοί και η αναρχία κατανοούνται ως ιστορικά

και κοινωνικά προσδιορισμένες κατηγορίες. Οι πρωταρχικοί δρώντες της διεθνούς πολιτικής είναι οι άνθρωποι, που είναι οργανωμένοι συλλογικά σε κοινωνικές ομάδες. Για ιστορικούς λόγους, το ανώτατο στάδιο κοινωνικής οργάνωσης είναι το κράτος-έθνος. Το τελευταίο είναι ο κυρίαρχος δρων της διεθνούς πολιτικής, που δομικά υποστασιοποιεί ανθρώπινες σχέσεις. Η αναρχία αντανakλά ως διαρθρωτικά υποστασιοποιημένη μορφή τις σχέσεις μεταξύ των κρατών. Δεν είναι τίποτα άλλο παρά η δομική οργάνωση της κοινωνικοποιημένης σύγκρουσης των κρατών με τη μορφή συνεργασίας και ανταγωνισμού. Οι θεσμοί συνιστούν ένα διαφορετικό στάδιο κοινωνικής οργάνωσης των ανθρώπων, που, ωστόσο, δεν έχουν, μέχρι στιγμής, υπερκεράσει το κράτος. Γι' αυτό, σε αντίθεση με το κράτος, τους θεσμούς και τους ανθρώπους που συλλαμβάνονται ταυτόχρονα ως δρώντες και ως δομές ανάλογα με το επίπεδο ανάλυσης στο οποίο εντάσσονται, η αναρχία γίνεται αντιληπτή μόνο ως δομή στο ανώτατο επίπεδο ανάλυσης, που είναι το διεθνές σύστημα. Σε χαμηλότερα επίπεδα ανάλυσης, για παράδειγμα στο περιφερειακό σύστημα, η αναρχία μπορεί να γίνει αντιληπτή ως δρων σε σχέση με τη δομή-αναρχία του διεθνούς συστήματος μόνο αν υπάρχει θεσμική οργάνωση των κρατών-μελών της περιφέρειας.

Η παρατήρηση αυτή παραπέμπει σ' ένα πρόβλημα, που είναι ότι η ενότητα υποκειμένου και αντικειμένου υπάρχει σε κάθε επίπεδο ανάλυσης, όχι μόνο μεταξύ των επιπέδων ανάλυσης, όπως μέχρι τώρα έχουμε υποθέσει τη σχέση μεταξύ δρώντων και δομής. Επειδή η διαλεκτική διέπει τις σχέσεις όλων των παραγόντων της πραγματικότητας και επειδή το υποκείμενο και το αντικείμενο προσλαμβάνουν πολλές μορφές, που προσδιορίζουν τις κοινωνικές εξελίξεις, η διαλεκτική προσέγγιση και η νέα σκέψη του ιστορικού υλισμού αναγνωρίζουν ένα επίπεδο ντιτερμινισμού (Halliday, 1994, σ. 53). Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορούμε να ενσωματώσουμε ταυτόχρονα στην ανάλυσή μας όλα τα επίπεδα ανάλυσης. Το ζήτημα αυτό έχει δύο πτυχές. Η πρώτη είναι ότι κάποιο επίπεδο ανάλυσης είναι, σε τελευταία ανάλυση, ο πρωταρχικός προσδιοριστικός παράγοντας. Η εφαρμογή της πτυχής αυτής οδηγεί στο ίδιο πρόβλημα που προσπαθούμε να αποφύγουμε, δηλαδή την έμφαση σ' ένα μόνο επίπεδο ανάλυσης.

Η δεύτερη πτυχή είναι ότι το επίπεδο ντιτερμινισμού αφορά ένα ζεύγος επιπέδων ανάλυσης που είναι περισσότερο σημαντικό για τη συγκρότηση της πραγματικότητας που εξετάζουμε από κάποια άλλα ζεύγη. Το επίπεδο ντιτερμινισμού έχει την έννοια ότι κάποιο επίπεδο ανάλυσης είναι βαθύτερη και απαραίτητη προϋπόθεση και κάποιο άλλο ορατή και

επαρκής, προκειμένου να παραχθεί αιτιωδώς διαλεκτικά ένα συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας. Θα μπορούσαμε να πούμε, για παράδειγμα, ότι το επίπεδο του διεθνούς συστήματος, που λαμβάνεται ως δομή, συνιστά απαραίτητη και ικανή συνθήκη, ενώ το επίπεδο του κράτους, που θεωρείται ως δρών, αναγκαία και επαρκή συνθήκη για τη διαμόρφωση των διεθνών εξελίξεων, την αναπαραγωγή της συμπεριφοράς των κρατών και την αναδιαμόρφωση της δομής του διεθνούς συστήματος.

Απ' αυτή τη σκοπιά, η θεωρητική προσέγγιση του διαλεκτικού ρεαλισμού εισάγει την έννοια της πρωτοκαθεδρίας ενός επιπέδου διαλεκτικής με την έννοια της προσδιοριστικής για τη διεθνή πολιτική διαλεκτικής σχέσης ενός ζεύγους επιπέδων ανάλυσης. Εστιάζει για τους σκοπούς της ανάλυσης την προσοχή της στη διαλεκτική σχέση μεταξύ των δύο σημαντικότερων επιπέδων ανάλυσης, όπου βρίσκονται μεταβλητές με τη μεγαλύτερη επιρροή στη διεθνή πολιτική. Με άλλα λόγια, ο διαλεκτικός ρεαλισμός, επειδή θεωρεί ότι η διαλεκτική διέπει όλες τις πτυχές της πραγματικότητας, που σημαίνει ότι κάθε υλικό στοιχείο σχετίζεται με κάτι άλλο και ότι, συνεπώς, υπάρχουν απειράριθμες διαλεκτικές σχέσεις στο εσωτερικό και μεταξύ των ποικίλων επιπέδων ανάλυσης, και επειδή θεωρεί ότι είναι δύσκολο να ενσωματώσει η οποιαδήποτε ανάλυση όλες τις διαλεκτικές σχέσεις της πραγματικότητας και όλα τα επίπεδα ανάλυσης, προχωρεί αξιωματικά σ' έναν υψηλό βαθμό αφαίρεσης, ορίζοντας ένα επίπεδο διαλεκτικής. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι το με μεγαλύτερο βαθμό αφαίρεσης επίπεδο διαλεκτικής πηγάζει και προϋποθέτει το με χαμηλότερο βαθμό αφαίρεσης επίπεδο διαλεκτικής. Έτσι, η συμμετοχή παραγόντων που ανήκουν στα τελευταία στη διαμόρφωση και στις συνέπειες της διεθνούς πολιτικής θεωρείται αξιωματικά δεδομένη.

Αν δούμε την πτυχή αυτή από μια άλλη οπτική γωνία, θα διαπιστώσουμε ότι κάθε ανάλυση που στηρίζεται στη διαλεκτική προσέγγιση αντιμετωπίζει δύο προβλήματα. Το πρώτο είναι η οριοθέτηση του αντικείμενου έρευνας, δηλαδή του μέρους της πραγματικότητας που επιδιώκεται να μελετηθεί. Το δεύτερο είναι η διάκριση μεταξύ του «περισσότερο» ουσιώδους στη διαμόρφωση των εξελίξεων επιπέδου διαλεκτικής και του «λιγότερο» ουσιώδους. Για να επιτευχθεί αυτό, για να χωρίσει, δηλαδή, ο ερευνητής από ένα σύνολο ζευγών επιπέδων ανάλυσης το σημαντικότερο ζεύγος από το δευτερεύον, πρέπει να αναγνωρίσει ότι τα ζεύγη αυτά ενσωματώνουν «χαμηλότερα» ζεύγη και ταυτόχρονα εντάσσονται σε ευρύτερα ζεύγη. Δηλαδή, κάθε επίπεδο διαλεκτικής είναι παραγωγός και παράγωγο ενός άλλου επιπέδου διαλεκτι-

κής. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο διαλεκτικός ρεαλισμός επιτρέπει τη σύλληψη ενός με μέγιστο βαθμό αφαίρεσης επιπέδου διαλεκτικής, χωρίς να παραγνωρίζει την αναγκαστική επίδραση στη διαμόρφωση του τελευταίου «χαμηλότερων» επιπέδων διαλεκτικής, που μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο εξειδικευμένης ανάλυσης. Έτσι, εξασφαλίζεται ένα διαρκές πηγαινε-έλα από το μέρος στο όλο και αντίστροφα, χωρίς μεθοδολογικά και λογικά κενά, αφού οντολογικά, επιστημολογικά, μεθοδολογικά και θεωρητικά το μέρος και το όλο συνδέονται αιτιωδώς εσωτερικά μέσα από τη σύνθεσή του, που αναπαράγει το μέρος και τη συστηματική ολότητα.

Ο διαλεκτικός, λοιπόν, ρεαλισμός αναγνωρίζει ένα επίπεδο ντιτερμινισμού με την έννοια ότι αναγνωρίζει την πρωτοκαθεδρία ενός επιπέδου διαλεκτικής σχέσης μεταξύ δύο επιπέδων ανάλυσης. Αν δεχτούμε ότι το αντικείμενο έρευνας είναι η διεθνής πολιτική ως συνολική συστηματική ολότητα, τότε το με μέγιστο βαθμό αφαίρεσης επίπεδο διαλεκτικής ορίζεται από το επίπεδο του διεθνούς συστήματος και από το επίπεδο του κράτους. Ακριβώς, διότι εντάσσεται στο ρεαλισμό, η προσέγγιση προσδιορίζει ως σημαντικότερους παράγοντες των επιπέδων αυτών τη δομή των διακρατικών διαδράσεων, δηλαδή το διεθνή συσχετισμό ισχύος, και το κράτος, ως ορθολογικός δρών, δηλαδή τη νόμιμη κυβέρνηση, αντίστοιχα. Το διεθνές σύστημα αντιπροσωπεύει έναν παγκόσμια κοινωνικό σχηματισμό, που παράγεται μέσα από τη διαλεκτική σχέση μεταξύ της ανθρώπινης δράσης, με την ανώτερη συλλογική μορφή της, τα κράτη-έθνη, και της δομής της, με την ανώτερη διαρθρωτικά υποστασιοποιημένη μορφή της, το διεθνή συσχετισμό ισχύος. Έτσι, η συνέχεια και αλλαγή της διεθνούς πολιτικής είναι αποτέλεσμα της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ του διεθνούς συσχετισμού ισχύος και της συμπεριφοράς των κρατών. Είναι, δηλαδή, το προϊόν συγχρονικών και διαχρονικών δυνάμεων.

Η προσέγγιση του διαλεκτικού ρεαλισμού θεωρεί ότι πρωταρχικός δημιουργός και δημιουργήμα της διεθνούς πολιτικής είναι ο άνθρωπος και η αισθητή, ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένη δράση του. Αναγνωρίζει, όμως, ότι το πιο ισχυρό γενικευμένο χαρακτηριστικό των ανθρώπων στις διεθνείς σχέσεις είναι η οργάνωσή τους σε κοινωνικές ομάδες, η πιο μεγάλη και κυρίαρχη των οποίων, στην τρέχουσα φάση των εξελίξεων, είναι τα κράτη. Ταυτόχρονα, αποδέχεται ότι το πιο ισχυρό γενικευμένο χαρακτηριστικό των κρατών στη διεθνή πολιτική είναι η σχετική τους θέση στο διεθνή συσχετισμό ισχύος. Η πραγματικότητα της διεθνούς πολιτικής είναι το σύνολο των διακρατικών σχέ-

σεων, που συγκεντρώνονται και υποστασιοποιούνται με τη μορφή του συσχετισμού ισχύος, δηλαδή της δομής του διεθνούς συστήματος. Η τελευταία είναι η διαρθρωτικά υποστασιοποιημένη μορφή της συμπεριφοράς των κρατών, που οργανώνει την αναπαραγωγή της διεθνούς πολιτικής. Επομένως, ενδεχόμενη παράλειψη των κρατών και του διεθνούς συσχετισμού ισχύος θα συνιστούσε οντολογική αδυναμία και θα συνεπαγόταν, αντίστοιχα, επιστημολογικές και θεωρητικές ανεπάρκειες.

Εγγενές γνώρισμα της διεθνούς πολιτικής είναι η σύγκρουση των κρατών ως προέκταση της κοινωνικής σύγκρουσης των ανθρώπων. Η σύγκρουση των κρατών εκπηγάει από τις διαφορετικές στρατηγικές που εφαρμόζουν για την κατοχύρωση της ασφάλειάς τους. Η σύγκρουση παίρνει τη δομική μορφή σχέσεων συνεργασίας και ανταγωνισμού, ανάλογα με το βαθμό που οι στρατηγικές των κρατών εναρμονίζονται, ακριβώς διότι υπάρχει σχετική αυτονομία και ανάδραση μεταξύ των κρατών και της δομής του διεθνούς συστήματος. Η σχετική αυτονομία και ανάδραση των κρατών συνίσταται στο γεγονός ότι η στρατηγική τους παράγει τη σύγκρουση, που υποστασιοποιείται με τη δομή ανταγωνισμού και συνεργασίας του συστήματος ασφάλειας. Η σχετική αυτονομία και ανάδραση της δομής ασφάλειας συνίσταται στο γεγονός ότι περιλαμβάνει πιέσεις και ευκαιρίες, που αναπαράγουν τη συνεργασία και τον ανταγωνισμό. Επομένως, η σύγκρουση ως προϊόν της στρατηγικής και παραγωγός της δομής της ασφάλειας δημιουργεί κίνητρα συνεργασίας και ανταγωνισμού. Ταυτόχρονα, η σύγκρουση ως αποτέλεσμα της δομής της ασφάλειας δεν παράγει μόνο ανταγωνισμό, αλλά και συνεργασία.

Με άλλα λόγια, το δίλημμα ασφάλειας δεν προκαλεί μόνο ανταγωνισμό. Δημιουργεί, επίσης, προϋποθέσεις και συνθήκες συνεργασίας. Αλλά μόνο εκείνα τα κράτη που μπορούν να κινητοποιήσουν πιο αποτελεσματικά τους πλουτοπαραγωγικούς τους πόρους, έχουν δηλαδή καλύτερη στρατηγική, μπορούν να αντεπεξέλθουν καλύτερα στις απαιτήσεις του ανταγωνισμού και να αποκομίσουν περισσότερα οφέλη από τη συνεργασία, να παραγάγουν δηλαδή καλύτερη δομή ασφάλειας. Επομένως, τα κράτη, διαμέσου της μεταξύ τους σύγκρουσης, παράγουν το άναρχο διεθνές σύστημα ασφάλειας, η δομή του οποίου θέτει τις πιέσεις και τις ευκαιρίες, τα εφικτά όρια μέσα στα οποία διαμορφώνεται η διεθνής πολιτική και αναπαράγονται τα κράτη. Η στρατηγική των κρατών (θέση), που λαμβάνει χώρα και ταυτόχρονα παράγει ένα ιστορικά προσδιορισμένο και κοινωνικά διαμορφωμένο άναρχο διεθνές σύστημα ασφάλειας (αντίθεση), διαμορφώνει τη διεθνή πολιτική (σύνθεση), που

με τη σειρά της, με τη μορφή της θέσης, έρχεται σε αντίθεση με τη στρατηγική και την αναπαράγει (σύνθεση).

Είναι φανερό ότι, σε αντίθεση με τον κλασικό ρεαλισμό, στο διαλεκτικό ρεαλισμό η στρατηγική των κρατών δεν διαμορφώνει, απλώς, τη δομή του συστήματος ασφάλειας, αλλά ταυτόχρονα αναπαράγεται και επαναδιαμορφώνεται από τη δομή. Παράλληλα, σε αντίθεση με το δομικό ρεαλισμό, στο διαλεκτικό ρεαλισμό η δομή, που έχει αρχικά διαμορφωθεί από τα κράτη, δεν περιορίζει μόνο περιοριστικά τα κράτη, αλλά αναπαράγεται και επαναδιαμορφώνεται και η ίδια. Οι δομικές δυνάμεις, δηλαδή οι πιέσεις και οι ευκαιρίες που παράγει ο διεθνής συσχετισμός ισχύος, ενθαρρύνουν και διαμορφώνουν περιοριστικά συμπεριφορές, που τελικά μεταμορφώνουν και αλλάζουν τη δομή. Γιατί; Διότι οντολογικά και επιστημολογικά αποδεχόμαστε ότι το υποκείμενο δεν διακρίνεται από το αντικείμενο και ότι καθένα απ' αυτά συγκροτείται διαλεκτικά, δηλαδή είναι ταυτόχρονα εξαρτημένη και ανεξάρτητη μεταβλητή. Μ' αυτόν τον τρόπο, η δομή εμφανίζεται να είναι πηγή δομικών αλλαγών, μέσω της συμπεριφοράς των κρατών. Η δομή δεν είναι απλώς μια περιοριστική και επιβλητική δύναμη, που ανταμείβει κλίμακα ορισμένων συμπεριφορών και υποδεικνύει κλίμακα πιθανών αντιδράσεων, αλλά είναι ταυτόχρονα, μέσω αυτής της δύναμης που διαμορφώνει τη συμπεριφορά των κρατών, δύναμη αλλαγής. Η δομή ασφάλειας, δηλαδή, δεν θέτει μόνο το πλαίσιο των περιορισμών μέσα στο οποίο τα κράτη δρουν και, κατ' επέκταση, οριοθετεί το πλαίσιο των προσδοκώμενων διεθνών εξελίξεων. Οι πιέσεις και οι ευκαιρίες του άναρχου διεθνούς συστήματος μεταμορφώνουν το πλαίσιο πιέσεων και ευκαιριών, μέσω της επαναδιαμορφούμενης συμπεριφοράς των κρατών. Τα τελευταία δεν είναι παθητικοί δέκτες των δομικών δυνάμεων, αλλά και ενεργητικοί διαμορφωτές αυτών. Έτσι, κράτος και δομή προϋποθέτουν το ένα το άλλο, όπως ιστορία και κοινωνική πραγματικότητα συνιστούν μια αδιαίρετη ενότητα.

VII. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το άρθρο επιχείρησε να σχεδιάσει την προσέγγιση του διαλεκτικού ρεαλισμού. Αν και εντάσσεται στο ρεαλισμό, ο διαλεκτικός ρεαλισμός θεμελιώνεται σε διαφορετική οντολογία, επιστημολογία και ερευνητική μεθοδολογία, που έχει ονομαστεί ολιστική/διαλεκτική. Κύριο γνώρισμα της τελευταίας είναι ότι υπερβαίνει τη διάκριση μεταξύ ολιστικής/συστημικής και ατομικιστικής/μειωτικής προσέγγισης και ότι επιτρέπει την με

χωρίς «αθροιστική λογική» σύνθεση διαφορετικών επιπέδων ανάλυσης. Η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση ως οντολογική προσέγγιση είναι υλική. Ως επιστημολογική προσέγγιση δεν αποδέχεται τη διχοτομία μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, δρώντος και δομής. Ως μεθοδολογική προσέγγιση είναι διαλεκτική, γιατί προσπαθεί να εντοπίσει τις αντιφάσεις των φαινομένων που μελετά μέσα από το σχήμα θέση, αντίθεση, σύνθεση.

Ωστόσο, η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση έχει περιορισμούς. Δεν είναι σίγουρο ότι συλλαμβάνει τα φαινόμενα αλλαγής και διάδρασης της διεθνούς πολιτικής. Επίσης, δεν διαθέτει ασφαλές κριτήριο με το οποίο προσδιορίζεται ο βαθμός αφαίρεσης της πραγματικότητας και κατ'επέκταση το επίπεδο ντιτερμινισμού σε σχέση με το κυρίαρχο επίπεδο διαλεκτικής σχέσης μεταξύ δύο επιπέδων ανάλυσης κάθε αντικειμένου της διεθνούς πολιτικής. Η διευκρινιστική παρατήρηση, προκειμένου να μετριαστεί η βαρύτητα των ενστάσεων αυτών, είναι ότι το πρόβλημα δεν είναι κατά πόσο η θεώρηση που προτείνουμε εξηγεί όλες τις διαστάσεις της διεθνούς πολιτικής, αλλά κατά πόσο προσανατολίζει την έρευνα σε μονοπάτια σκέψης που, ίσως, διαφορετικά να είχαν αγνοηθεί. Η συγκεκριμένη θεώρηση δεν διεκδικεί το αλάνθαστο, πολύ δε περισσότερο τη μοναδικότητα της έμπνευσης. Απλώς, φιλοδοξεί να αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού και σημείο εκκίνησης διαμόρφωσης καινούργιας γνώσης. Επιδιώκει να προσφέρει μια εναλλακτική οπτική γωνία, που μπορεί να ανατραπεί ή να συμπληρωθεί από άλλα γνωσιολογικά υποδείγματα.

Συνοπτικά, το άρθρο επιδίωξε να θέσει οντολογικά, επιστημολογικά, μεθοδολογικά και θεωρητικά ζητήματα, καθώς και να τοποθετήσει τις έννοιες της ασφάλειας και της στρατηγικής στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικοποιημένων ανθρώπινων σχέσεων. Θέτοντας αυτή την προβληματική, πρότεινε μια διαφορετική προσέγγιση της διεθνούς πολιτικής, που ανοίγει τη θεωρητική συζήτηση, παρά την επιλύει. Δηλαδή, προσπάθησε να αναλύσει περισσότερο τα οντολογικά, επιστημολογικά και μεθοδολογικά θεμέλια της προτεινόμενης προσέγγισης, παρά να εφαρμόσει την προσέγγιση αυτή με την έννοια να συσχετίσει μέσω θεωρητικών υποθέσεων το πρόβλημα της ασφάλειας και της στρατηγικής με το γίγνεσθαι της διεθνούς πολιτικής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aron Raymond, 1966, *Peace and War. A Theory of International Relations*, London, Weidenfeld and Nicolson.
- Ashley K. Richard, 1986, «The Poverty of Neorealism», στο Robert O. Keohane (ed.), *Neorealism and its Critics*, New York, Columbia University Press.
- Axelrod Robert, 1984, *The Evolution of Cooperation*, New York, Basic Books.
- Baldwin A. David, 1995, «Security Studies and the End of the Cold War», *World Politics*, 48, 1.
- , 1993, *Neorealism and Neoliberalism: the Contemporary Debate*, New York, Columbia University Press.
- Barnett Michael, 1992, *Confronting the Costs of War. Military Power, State and Society in Egypt and Israel*, Princeton, Princeton University Press.
- , 1990, «High Politics is Low Politics. The Domestic and Systemic Sources of Israeli Security Policy, 1967-1977», *World Politics*, XLII, 4.
- Beaufre Andre, *An Introduction to Strategy*, London, Faber and Faber.
- Booth Ken (ed.), 1991, *New Thinking About Strategy and International Security*, London, Harper Collins Academic.
- Buzan Barry, 1995, «The Level of Analysis Problem in International Relations Reconsidered», στο Ken Booth and Steve Smith (eds), 1995, *International Relations Theory Today*, London, Polity Press.
- , 1991a, *People, States and Fear*, second edition, New York, Harvester Wheatsheaf.
- , 1991b, «New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century», *International Affairs*, 67, 3.
- Buzan Barry and Richard Little, 1994, «The Idea of “International System”: Theory Meets History», *International Political Science Review*, 15, 3.
- Buzan Barry, Charles Jones, Richard Little, 1993, *The Logic of Anarchy. Neorealism to Structural Realism*, New York, Columbia University Press.
- Γκόλντμαν Λουσιέν, 1986, *Διαλεκτικές Ερευνες*, μετάφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα, Γνώση.
- Γκράμσι Αντόνιο, 1982, *Σοσιαλισμός και Κουλτούρα*, μετάφρ. Γιώργος Μαχαίρας, Αθήνα, Στοχαστής.
- , 1972, *Οι Διανοούμενοι*, τρίτη έκδοση, τόμος πρώτος, μετάφρ. Θ. Χ. Παπαδόπουλος, Αθήνα, Στοχαστής.
- Carr Hallett Edward, 1945, *The Twenty Years' Crisis*, second edition, New York, Harper and Row.

- Cox Robert, 1991, «Social Forces, States and World Order: Beyond International Relations Theory», *Millennium*, 10, 2.
- Dessler David, «What's at Stake in the Agent-Structure Debate?», *International Organization*, 43, 3.
- Dryzek S. John, Margaret L. Clark, and Garry McKenzie, 1989, «Subject and System in International Interaction», *International Organization*, 43, 3.
- Gill Stephen (ed.), 1992a, *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, Cambridge, Cambridge University Press.
- , 1992b, «Historical Materialism, Gramsci and International Political Economy», στο Murphy N. Craig and Roger Tooze (eds), 1991, *The New International Political Economy*, Boulder, Colorado, Lynne Rienner Publishers.
- Gilpin Robert, 1985, *War and Change in World Politics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Glaser L. Charles, 1994/95, «Realist as Optimists. Cooperation as Self-Help», *International Security*, 19, 3.
- Grieco M. Joseph, 1995, «The Maastricht Treaty, Economic and Monetary Union and the Neo-Realist Research Programme», *Review of International Studies*, 21, 1.
- , 1990, *Cooperation Among Nations*, Ithaca, NY, Cornell University Press.
- , 1988, «Anarchy and the Limits of Cooperation: a Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism», *International Organization*, 42, 3.
- Halliday Fred, 1994, *Rethinking International Relations*, London, Macmillan.
- Hart Liddell H. B., 1967, *Strategy. The Indirect Approach*, second enlarged edition, London, Faber and Faber.
- Hollis Martin and Steve Smith, 1991a, *Explaining and Understanding International Relations*, Oxford, Clarendon Press.
- , 1991b, «Beware of Gurus: Structure and Action in International Relations», *International Organization*, 17, 4.
- Holsti J. K., 1992, *International Politics. A Framework for Analysis*, sixth edition, New Jersey, Prentice-Hall International.
- Huntley L. Wade, 1996, «Kant's Third Image: Systemic Sources of the Liberal Peace», *International Studies Quarterly*, 40, 1.
- Kennedy Paul (ed.), 1991, *Grand Strategies in War and Peace*, New Haven and London, Yale University Press.
- , 1989, *The Rise and Fall of the Great Powers*, London, Fontana Press.
- Keohane O. Robert (ed.), 1986, *Neorealism and its Critics*, New York, Columbia University Press.

- Keohane O. Robert and Lisa L. Martin, 1995, «The Promise of Institutional Theory», *International Security*, 20, 1.
- Krasner D. Stephen, 1995/96, «Compromising Westphalia», *International Security*, 20, 3.
- , 1976, «State Power and the Structure of International Trade», *World Politics*, 28, 3.
- Lakatos Imre, 1970, «Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes», στο Imre Lakatos and Alan Musgrave (eds), 1970, *Criticism and Growth of Knowledge*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Λεφέβρ Ανρί, 1978, *Προβλήματα του Μαρξισμού Σήμερα*, μετάφρ. Τάκης Καφετζής, Αθήνα, Γράμματα.
- Linklater Andrew, 1990a, *Beyond Realism and Marxism. Critical Theory and International Relations*, London, Macmillan.
- , 1990b, *Men and Citizens in the Theory of International Relations*, second edition, London, Macmillan.
- Μαξ Καρλ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος πρώτος, μετάφρ. Παναγιώτης Μαυρομάτης, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαξ Καρλ και Φρ. Έγκελς, 1989, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος πρώτος, μετάφρ. Κώστας Φιλίνης, Αθήνα, Gutenberg.
- McKinlay Robert, 1989, *Third World Military Expenditure. Determinants and Implications*, London, Pinter.
- McNamara S. Robert, 1968, *The Essence of Security*, London, Hodder and Stoughton.
- Mearsheimer J. John, 1994/95, «The False Promise of International Institutions», *International Security*, 19, 3.
- , 1990, «Back to the Future. Instability in Europe After the Cold War», *International Security*, 15, 1.
- Mercer Jonathan, 1995, «Anarchy and Identity», *International Organization*, 49, 2.
- Miller Benjamin, 1994, «Explaining the Emergence of Great Powers Concerts», *Review of International Studies*, 20, 4.
- Milner Helen, 1992, «International Theories of Cooperation Among Nations. Strengths and Weaknesses», *World Politics*, 44, 3.
- Morgenthau J. Hans, 1995, *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*, seventh edition, New York, McGraw-Hill.
- Murphy N. Craig and Roger Tooze (eds), 1991, *The New International Political Economy*, Boulder, Colorado, Lynne Rienner Publishers.
- Murphy N. Craig and Roger Tooze, 1991, «Getting Beyond the “Common Sense” of the IPE

- Orthodoxy», στο Craig N. Murphy and Roger Tooze (eds), 1991, *The New International Political Economy*, Boulder, Colorado, Lynne Rienner Publishers.
- Nye S. Joseph, 1993, *Understanding International Conflict*, New York, Harper Collins, Publishers.
- Nye Joseph and Sean M. Lymn-Jones, «International Security Studies. A Report of a Conference on the State of the Field», *International Security*, 12, 4.
- Ollman B., 1993, *Dialectical Investigations*, London, Routledge.
- Papastiriu Charalambos, 1993, *Byzantine Grand Strategy*, Ph.D. Dissertation, Stanford University.
- Pentland Charles, 1973, *International Theory and European Integration*, London, Faber and Faber.
- Posen P. Barry, 1984, *The Sources of Military Doctrine*, Ithaca and London, Cornell University Press.
- Powell Robert, 1994, «Anarchy in International Relations Theory: the Neorealist-Neoliberal Debate», *International Organization*, 48, 2.
- Rosenberg Justin, 1994, *The Empire of Civil Society: a Critique of the Realist Theory of International Relations*, London, Verso.
- , 1992, «Secret Origins of the State: the Structural Basis of Raison D' Etat», *Review of International Studies*, 18, 2.
- Ruggie John Gerald, 1995, «The False Premise of Realism», *International Security*, 20, 1.
- , 1986, «Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis», στο Robert O. Keohane (ed.), *Neorealism and its Critics*, New York, Columbia University Press.
- Schroeder Paul, 1994, «Historical Reality vs. Neo-Realism Theory», *International Security*, 19, 1.
- Singer David J., 1961, «The Level of Analysis Problem in International Relations», στο Klaus Knorr and Sidney Verba (eds), 1961, *The International System: Theoretical Essays*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Strange Susan, 1994, *States and Markets*, second edition, London, Pinter.
- , 1987, «The Persistent Myth of Lost Hegemony», *International Organization*, 41, 4.
- Φακιολάς Ευστάθιος, 1992, «Η Ατομική Ιδιοκτησία και το Κράτος ως “Αποτέλεσμα” της Ανάπτυξης του Κοινωνικού Καταμερισμού της Εργασίας», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 9.
- Walker David, 1995, «Dialectics in a Post-Communist World», *Politics*, 15, 2.

Waltz N. Kenneth, 1986, «Reflections on Theory of International Politics: a Response to my Critics», στο Robert O. Keohane (ed.), 1986, *Neorealism and its Critics*, New York, Columbia University Press.

———, 1979, *Theory of International Politics*, Reading, Addison-Wesley.

———, 1954, *Man, the State and War*, New York, Columbia University Press.

Wendt Alexander, 1995, «Constructing International Politics», *International Security*, 20, 1.

———, 1992a, «Anarchy is What States Make of It: the Social Construction of Power Politics», *International Organization*, 46, 2.

———, 1992b, «Levels of Analysis vs. Agents and Structures: Part III», *Review of International Studies*, 18, 2.

———, 1991, «Bridging the Theory/Meta-Theory Gap in International Relations», *Review of International Studies*, 17, 4.

———, 1987, «The Agent-Structure Problem in International Relations Theory», *International Organization*, 41, 3.

